

ALADIN HUSIĆ
(Sarajevo)

TVRĐAVE BOSANSKOG SANDŽAKA
I NJIHOVE POSADE 1530. GODINE

1. *Uvodne napomene*

Predosmanski period bosanske povijesti obuhvaćen je velikim brojem radova u kojima su integralno ili pojedinačno obrađivane srednjovjekovne utvrde u Bosni.¹ Pažnja koja im je posvećena pod osmanskom vlašću u 15. i 16. vijeku ne odgovara njihovom značaju koji u tom razdoblju. Period uspostave i učvršćivanja osmanske vlasti, prelazak starih srednjovjekovnih tvrđava i varoši u posjed Osmanlija iz više razloga je, bez sumnje, za neke srednjovjekovne utvrde jedan od značajnijih događaja u njihovoj povijesti. Prvo zbog činjenice što iz tih zatečenih nukleusa ili u njihovoj neposrednoj blizini tokom 15. i u 16. v. počinje urbani razvoj mnogih bosanskih pazara i kasaba i drugo, zbog posebnog značaja i uloge koju su imali u sistemu vojnog uređenja Osmanskog carstva i Bosanskog sandžaka kao njegovog najisturenijeg dijela.

Cjelovitije prikaze bosanskih utvrda iz osmanskog perioda dao je H. Kreševljaković² uz veoma rijetke osvrte na klasični period. Dragocjene podatke s kraja 16. i početka 17. v. o nekim gradovima i posadama na tlu Bosne nalazimo u radovima A. Handžića.³ Budući da su ti radovi uvjetovani raspoloživom arhivskom građom, za rani period osmanske uprave su dati veoma skromni podaci ili ih uopće nema.

¹ Opširna bibliografija u studiji: Desanke Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978.

² Hamdija Kreševljaković, "Stari bosanski gradovi", *Naše starine*, I, 1953., str. 7-44., isto: *Izabrana djela*, Sarajevo 1991., str. 385-446.

³ Adem Handžić, "Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka", *Godišnjak društva istoričara*, (GDI) XIII, Sarajevo 1962., str. 322-338., isti: "O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta u XVII stoljeću, sjeverna i sjeverozapadna granica", *Prilozi Instituta za istoriju*, XXIII, 24 (1988), str. 45-60.

Arhivska građa osmanske provenijencije iz 16. v., posebno njegove prve polovine, danas nam pruža nove dragocjene podatke o mnogima od njih i otklanja često ne baš opravdane pretpostavke o potpunom rušenju ili stavljanju van upotrebe većine zatečenih tvrđava od strane Osmanlija 1463. godine, a što je značilo početak njihovog propadanja polovinom 15. vijeka. Zato ćemo se u radu osvrnuti na to pitanje iz ovog manje poznatog razdoblja, preciznije 1530. godine, prateći sudbinu tvrđava Bosanskog sandžaka do pred kraj 16. vijeka.

Prema vojnoj organizaciji Osmanskog carstva u utvrđene gradove su smještane dvije vrste posada - timarske posade u unutrašnjosti sandžaka, koje su za službu dobijale timare, i plaćene posade ulufedžija,⁴ smještene u tvrđave graničnih područja Carstva, finansirane iz državnih prihoda-mukata.

Iz razlike u načinu finansiranja ove dvije komponente proizilazi i obično različit način njihovog evidentiranja u osmanskim popisnim defterima i to u defterima mustahfiza-timarnika, te u defterima ulufedžija (dnevničara).

Osnovno obilježje po kojem su prepoznatljive ove dvije vrste deftera je njihov princip popisivanja. Defteri timarskih posada su redovno vođeni po sandžacima i obuhvatali su gradove i posade samo u administrativnim granicama jednog sandžaka. Defteri ulufedžija su obuhvatali gradove u kojima su smještene ulufedžijske posade, i nisu bili ograničeni na administrativno područje jednog sandžaka. Jedan takav popis iz 1586-7. godine obuhvata dijelove tri sandžaka i to: Bosanskog, Pakračkog i Požeškog.⁵

Postojala je i treća manje poznata vrsta deftera koja predstavlja kombinovanu varijantu naprijed navedenih. Ona je sadržavala popis obje vojne komponente, timarske i ulufedžijske, s tim što je i popis ulufedžijske komponente u njemu ograničen na jedan sandžak. Ona je, istina rjeđa i do sada je poznat samo jedan takav defter koji se odnosi na Bosanski sandžak.⁶

Ovaj prilog bazira se upravo na podacima toga deftera koji sadrži posade timarnika kao i djelimično nepotpun zbirni popis ulufedžijskih posada Bosanskog sandžaka iz 1530. godine. Defter predstavlja prvi poznati izvor koji obuhvata i tvrđave u najisturenijim dijelovima Carstva na sjeverozapadu, znači i granične posade. Njegova slaba strana je što je djelimično nepotpun i što ulufedžijske posade prikazuje samo zbirno tako da nam je njihov sastav, kao i mnoge druge značajne pojedinosti ostao nepoznat.

Puni naslov izvora glasi: *Defter-i mücmel-i timarha-i mustahfizan-i liva-i Bosna* (Sumarni defter timara mustahfiza tvrđava live Bosna). Defter nije datiran iako je uobičajeno da se uz naslov na prvoj stranici nalaze zahvala

⁴ O pojmu *ulufe* vidi napomenu br. 39.

⁵ Adem Handžić, "Prilog istoriji starih gradova...", str. 321-324., isti: "O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta...", str. 47-50.

⁶ İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Maliyeden müdevver (MMV), No. 540. Fotokopije deftera u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Koliko nam je poznato, ovaj defter, izuzev u jednom slučaju uopće nije korišten. Vidi napomenu br. 11.

sultanu i drugi elementi značajni za popis, ime popisivača, emina, datum njegovog nastanka, kao što je to slučaj u drugim poznatim defterima Bosanskog sandžaka koji su nastajali prije ovoga (1468⁷., 1485⁸., 1489.⁹, 1516.¹⁰ godine). I pored toga, vrijeme nastanka ovog deftea moguće je približno odrediti. Tako je prema M. Selmanović defter nastao oko 1532. godine.¹¹ Međutim, na osnovu mnoštva marginalija nastalih između 937-947. hidžretske (1530-1540.) godine i nekih drugih pokazatelja moguće je i preciznije odrediti vrijeme ovog popisa.

U historijskoj nauci je poznato da su osmanski popisi nastajali neposredno poslije novih osvajanja, koja su u nekim područjima obuhvaćenim ovim defterom naročito bila intenzivna od 1526.-1528. godine. Odmah po završetku pohoda od prve polovine rebiul-evvela 935. (3-12 jun 1528.) do prve polovine muharrema 937. (25. avgust - 3. septembar 1530.) godine preduzet je opširan popis Bosanskog sandžaka.¹² Sadržaj krajeva koji su obuhvaćeni ovim defterom govori da je on mogao nastati samo poslije zauzimanja više mjesta u Dalmaciji, Lici, te zauzimanja grada Jajca 1527. godine. Već smo istakli da su naknadne bilješke nastajale u razdoblju od početka 937. do sredine 947. hidžretske (avgust 1530. - juli 1540.) Najranija naknadna bilješka u defteru No. 540 nastala je 17. muharrema 937. (9. septembar 1530.) godine.¹³ Stoga se nedvojbeno može reći da je defter nastao najkasnije do 9. septembra 1530., dakle nešto ranije nego što je pretpostavila M. Selmanović. Međutim, on ne predstavlja prvi popis kojim su obuhvaćene i tvrđave sa njihovim posadama na prostoru koji je zahvatao Bosanski sandžak u drugoj polovini 15. i početkom 16. stoljeća.

3. Izvori o tvrđavama do 1530. godine.

Praksa popisivanja tvrđava i njihovih posada u našim krajevima datira još iz vremena neposredne uspostave osmanske vojne i civilne vlasti u pojedinim dijelovima kasnijeg Bosanskog sandžaka. Prvi takav slučaj predstavlja najstariji popis koji se uopće odnosi na teritorij Bosne, -popis Isa-

⁷ İstanbul, Atatürk Kütüphanesi (Belediye Kütüphanesi) Mualim Cevdet Yazmaları, No. 0.76. Neobjavljeni rukopis prijedora pod naslovom „Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69“ nalazi se u Orijentalnom institutu u Sarajevu u prijvodu Ahmeda S. Aličića i Ramize Ibrahimović.

⁸ İstanbul, BBA, TD. No. 18. O.I.S.

⁹ İstanbul, BBA, TD. No. 24. O.I.S.

¹⁰ İstanbul, BBA, TD. No. 56. O.I.S.

¹¹ Medžida Selmanović, „Jajce od pada pod Turke do kraja XVI stoljeća“, *POF*, 42-43/1992-93, Sarajevo 1995., str. 161.

¹² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1959., str. 107. (T.D. No. 157)

¹³ İstanbul, BBA, MMV, No. 540. O.I.S. fo. 21.

begova krajišta iz 1455. godine, koji je nastao osam godina prije pada Bosanskog kraljevstva i osnivanja sandžaka. Pored ostalih feudalnih posjeda njime su obuhvaćeni i timari posada u utvrdama Zvečan, Jeleč i Hodidjed.¹⁴ Osvajanje Bosne i širenje teritorija Carstva ka sjeverozapadu podrazumijevalo je i njihov mnogo veći broj. Prvim popisom Bosanskog sandžaka iz 1468. godine između ostalog obuhvaćeno je i 17 tvrđava sa posadama timarlija i to: Kličevac,¹⁵ Borovac, Kreševo, Crešnjevo, Prozor, Susid, Vranduk, Bobovac, Hodidjed, Zvečan, Jeleč, Dobrun, Borač, Višegrad, Mileševo, Samobor, Tođevac.¹⁶ Pred kraj 15. v. broj timarskih posada je znatno smanjen, čak prepolovljen. Tako su 1485. i 1489. godine one bile smještene u tvrđavama: Hodidjed, Bobovac, Kreševo, Prozor, Višegrad, Dobrun, Jeleč, Zvečan i Kličevac.¹⁷ Početkom 16. v. broj im se ponovo povećao i 1516. godine bilo ih je 14, u mjestima: Hodidjed, Dubrovnik, Prozor, Akhisar, Susid, Travnik, Vrh Bilica, Vranduk, Bobovac, Kličevac, Višegrad, Dobrun, Jeleč i Zvečan.¹⁸

Na osnovu nepouzdanih navoda, malog broja tvrđava u poznatim osmanskim izvorima do kraja 15. v. i nedostatka materijalnih dokaza o njihovom postojanju u kasnijem periodu, u nauci se iskristalisalo mišljenje da je većina srednjovjekovnih tvrđava propašću Bosanskog kraljevstva uništena. Tako, prema jednom svjedočanstvu pape Pija II 80 tvrdih gradova je razoreno nakon što se za osam dana Osmanlijama.¹⁹ F. Babinger navodi da je sačuvano samo šest tvrđava u koje su postavljene jake posade, dok su ostale u potpunosti razrušene.²⁰ Nešto oprezniji u procjeni bio je H. Šabanović. On je mišljenja da su Osmanlije ostavljale posade samo u strateški važna mjesta, dok su druge tvrđave po carskoj naredbi rušene da bi se preduprijedila mogućnost stvaranja otpora u takvim mjestima i izbjegla potreba držanja velikih vojnih snaga u njima.²¹ Prema K. Papiću takvu sudbinu doživio je i utvrđeni grad Toričan nakon što je osvojen od strane Osmanlija.²² Isto je

¹⁴ Hazim Šabanović, "Krajište Isa-bega Ishakovića", *Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964., str. 23-35, 52-57, 60-66.

¹⁵ Na području Bosanskog sandžaka su postojale dvije istoimene tvrđave Kličevac, jedna zapadno od Srebrenice, u dolini Jadra, sa timarskom posadom i druga u području Benkovca u nahiji Kličevac sa ulufedžijskom posadom.

¹⁶ Ahmed S. Aličić i Ramiza Ibrahimović, *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69*, str. 335-500, rukopis u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

¹⁷ Istanbul, BBA, T.D. No. 18 i 24. O.I.S. fo. 91-113, i 425-463.

¹⁸ Istanbul, BBA, T.D. No. 56. O.I.S.

¹⁹ Nikola Maslač, "Travnik u prošlosti (do 1878)", *Travnička spomenica*, Nadbiskupska gimnazija Travnik, Sarajevo 1932, str. 32. U navedenom izvoru se ne navodi o kojim tvrđavama je riječ nego se samo daje broj.

²⁰ Franc Babinger, *Mehmed Osvajač i njegovo doba*, Novi Sad 1968., str. 83.

²¹ Hazim Šabanović, "Vojno uređenje Bosne od 1463. god. do kraja XVI v.", Preštampano iz *GDI BiH*, god. XI, 1960, Sarajevo 1961., str. 210.

²² Krešimir Papić, *Travnik, grad i regija*, Travnik 1975., str. 98.

svojevremeno mislio i Ć. Truhelka za srednjovjekovni Bobovac,²³ ali je njegova pretpostavka u nauci već odavno osporena.

Iz naprijed navedenog proizilazi da je neposredno nakon osvajanja Bosne sačuvan veoma mali broj srednjovjekovnih utvrda. Međutim, ovi navodi su neprihvatljivi zbog logične potrebe vojnog osiguravanja novoosvojenih teritorija i koncentracije nešto većeg broja vojske u rubnim dijelovima Carstva iz sigurnosnih razloga. O tome nam govore kako naprijed istaknuti osmanski izvori tako i ovaj defter.

Nema sumnje da su mnoga mjesta i utvrđenja pretrpjela razaranja u toku opsada, ali su na njima kasnije vršene i popravke. Izostajanje iz timarskih popisa u 15. ili početkom 16. vijeka ne znači da su oni po osvajanju potpuno porušeni ili napušteni. Evidentno je to i iz primjera gradova Susid i Vranduk. Oni su zajedno sa posadama obuhvaćeni već prvim popisom Bosanskog sandžaka (1468.) ali se u naredna dva iz 1485. i 1489. godine, ne javljaju. Od 1516. godine njihove posade su redovno obuhvaćane u popisima timarskih posjeda.²⁴

Ugovor između Osmanskog carstva i Ugarske od 20. VIII 1503. godine spominje 18 utvrđenih gradova u krajini Bosanskog vilajeta. U njima su i prema našem izvoru 1530. godine postojale posade.

Zbog toga se može pretpostaviti da su sve tvrđave iz navedenog sporazuma već tada bile osigurane značajnijim vojnim snagama. Međutim, u mnogim slučajevima u pojedine tvrđave, pogotovo neposredno poslije njihova zauzimanja, u skladu s vojnim ustrojstvom i organizacijom Carstva smještane su posade ulufedžija (plaćenika). One su predstavljale specijalne granične jedinice sastavljene iz više rodova, najčešće tobdžija azapa, farisa, martolosa. S obzirom da nisu dobijali zemljišne posjede nego platu u novcu ne nalazimo ih u timarskim popisima pojedinih sandžaka. Slično je i sa nekim tvrđavama, npr. Travnik i Toričan, koje su zbog svog krajiškog položaja morale imati posade prije nego što ih srećemo u defterima iz 1516. odnosno 1530. godine. U Toričanu, to se pouzdano zna, posada je postojala još 1489. godine, ali o njenoj jačini i o sastavu nemamo podataka. Jedino znamo da je kethuda tvrđave bio izvjesni Ahmed i da je uživao čifluk nekog Junusa u selu Bila.²⁵ Vrstu posada, njihovu brojnost i rasprostanjenost u znatnoj mjeri diktirali su odnosi sa susjednom Ugarskom.

3. Odnosi Osmanskog carstva s Ugarskom početkom 16. vijeka

Nakon pada Bosne sredinom 1463. u jesen iste godine Osmansko carstvo je bilo izloženo žestokoj protuofanzivi ugarskih snaga, pomognutih

²³ Ćiro Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904., str. 92.

²⁴ Adem Handžić, "O organizaciji vojne krajine Bosanskog ejaleta...", str 47.

²⁵ Istanbul, BBA, T. D. No. 24. O.I.S. fo. 34.

savezničkom vojskom pape, Mletaka i hercega Stjepana. Tom prilikom je izgubljen cjelokupni teritorij sjeverne Bosne, pa i strateški veoma važno Jajce (26.12.1463.). Na oduzetom teritoriju Ugri su 1464. formirali dvije banovine, Jajačku i Srebreničku. Osmanlije su od tada u stalnim sukobima različitog intenziteta sa susjednom Ugarskom, sve do konačnog pada tih banovina, Srebreničke 1512. i Jajačke 1527. godine. No i pored toga što nekih većih osvajanja ka sjeveru i sjeverozapadu do kraja 16. vijeka nije bilo, Osmanlije su uspjele zaposjesti značajna mjesta kao što su Ključ, Kamengrad, te Koš i makarska krajina nešto jugozapadnije.²⁶ Poslije tih osvajanja uslijedilo je kratkotrajno primirje sklopljeno 20.VIII 1503. na sedam godina kojim je izvršeno razgraničenje između Ugarske i Osmanskog carstva. Tim sporazumom uspostavljena je krajina, pri čemu su Ugarskoj pripali gradovi: Jajce, Zvečaj, Vrbaški, Banja Luka, Srebrenik, dok su Osmanskom carstvu pripali pogranični gradovi: Položac, Imotski, Rog, Vrgorac, Ljubuški, Mostar, Počitelj, Blagaj, Novi, Risan, te Bosanski vilajet sa gradovima i varošima koji se nalaze na krajini ovog vilajeta i to: Livno (Hlivno), Ključ, Kamengrad, Belgrad (Glamoč), Vinčac, Komotin, Travnik, Vrh Bilica, Vranduk, Dobo, Maglaj, Belgrad (Akhisar), Susid, Toričan, Fenarik, Bobovac, Dubrovnik i Zvornik. Već po isteku navedenog primirja, kojeg Selim I (1512.-1520.) nije produžio, teritorij Bosanskog sandžaka se nastavio širiti na račun Ugarske, naročito u sjeveroistočnoj Bosni. Tada je zauzeto područje Srebreničke banovine (1512.) i pripojeno Zvorničkom sandžaku.

Najisturenije poznate posade prema Ugarskoj poslije tih promjena (1516.) bile su smještene u tvrđavama: Vranduk, Vrh Bilica, Travnik, Susid, i Akhisar. Ovo svakako nisu mogle biti jedine posade i one su morale postojati i u nekim isturenijim mjestima kao što su Kamengrad, Maglaj ili Dobo, samo što su bile ulufedžijske.

Dalja osvajanja Osmanlija u pravcu sjeverozapada i zapada nastavljena su zaposjedanjem mjesta Unac i Blagaj (1512.) na Sani, a potom Sinja (1513.) Karina i Korlata (1514.).²⁷

Posebno težak period za Ugarsku nastupio je dolaskom na vlast Sulejmana Zakonodavca 1520. godine kada je gubitkom Beograda i Šapca u Srbiji (1521.) započeo period teških ratova i poraza. Već naredne godine (1522.) izgubljena su i značajnija uporišta u Dalmaciji: Knin, Skradin, zatim Ostrovica na Uni (1523). Iz tih mjesta u naredne četiri godine vršeni su neprestani upadi u područja južno od Velebita, koja su, osim Klisa i Obrovca, do 1526. godine uglavnom bila zauzeta. Samo godinu dana kasnije, (1527.) nakon čuvene bitke na Mohaču, Osmanlije su zauzele Obrovac i Udbinu. Novoosvojeni teritorij privremeno je pripojen Bosanskom sandžaku, tj. do osvajanja grada Klisa i osnivanja i potpunog teritorijalnog zaokruživanja

²⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk...*, str. 55..

²⁷ Isto, str. 55-56.

Kliškog sandžaka. Ovom sandžaku su pripojena područja Krbave, Like, Dalmacije, i dijelovi jugozapadne Bosne.

Dobro utvrđeni gradovi u dolini Vrbasa održali su se nešto duže. Ali poslije uspjeha Osmanlija u Lici i Dalmaciji oni se više nisu mogli braniti jer su ostali potpuno okruženi. Stoga i jesu veoma brzo preduzete nove akcije kako bi se eliminisali i posljednji ugarski ostaci duboko u teritoriji Bosanskog sandžaka, pogotovo dobro utvrđeni grad Jajce koji se nakon 64 godine ponovo našao u rukama Osmanlija 1527. godine, ovaj put bez pružanja otpora. Predajom Jajca nestaje najčvršćeg vojnog uporišta Ugarske, a s njim padaju i drugi gradovi u dolini Vrbasa sve do Banjaluke.²⁸

4. Fortifikacijsko uređenje sandžaka 1530. godine

Znatne teritorijalne promjene na prostoru Bosanskog sandžaka, koji se nakon ovih proširenja prostirao od Zvečana na jugoistoku do Udbine i Ostrovice na krajnjem sjeverozapadnom dijelu, sjeverno do Doboja, Banje Luke i Kamengrada, sa užim koridorom do rijeke Save u području Kobaša, južno približno do linije Prača-Konjic-Klis, odnosno zaleđe Klisa, zahtijevale su novo preraspoređivanje vojnih snaga na cijelom njegovom teritoriju i uređenje prilagođeno novonastalim prilikama. Pri tome se posebno moralo voditi računa o vojnom uređenju graničnih područja uspostavljanjem vojne krajine prije nego što su Dalmacija i Lika sa dijelovima jugozapadne Bosne po osvajanju Klisa izdvojeni u poseban Kliški sandžak.²⁹

Na prostoru tadašnjeg Bosanskog sandžaka Osmanlije su držale posade u 59 utvrđenih mjesta sa ukupno 2570 posadnika. Posade su bile raspoređene kako u unutrašnjosti tako i u graničnom dijelu Carstva sa različitim stepenom zastupljenosti u pojedinim oblastima. To je zavisilo od sveukupnih vojnih potreba, uređenja kao i prisustva drugih vojnih ili poluvojnih formacija Osmanske države u datom području.

Dijelili su se, kako smo već istakli, obično u dvije grupe: timarske posade smještene većinom u unutrašnjosti sandžaka i plaćeni mustahfizulufedžije (graničari), tj. isturene krajiške posade.³⁰ Pored ove dvije po svom statusu i teritorijalnoj rasprostranjenosti jasno diferencirane vrste uočljiva je i treća u kojoj participiraju i timarnici i ulufedžije, dakle mješovite posade. Zbog dvojakog evidentiranja teško ih je identificirati, ali je njihovo postojanje evidentno u Bobovcu 1468/9,³¹ prema ovom izvoru u Jajcu, a nešto kasnije i u Kninu. One su, moglo bi se reći, imale polukrajiški status.

²⁸ Isto, str. 56-58.

²⁹ Isto, str. 57

³⁰ Istanbul, BBA, MMV No. 540. O.I.S. fo. 1-109.

³¹ Ahmed Aličić i R. Ibrahimović, *Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69.*, str. 395. Imam tvrđave Bobovac do druge polovine zu-1-hidždžeta 876. (kraja aprila 1472.) imao je

Osnovna razlika između ulufedžija i timarnika je u tome što ulufedžije pripadaju centralnim vojnim snagama (kapukulu) a timarnici provincijskim (yerlikulu). Samim tim razlikovali su se i po materijalnoj osnovi održavanja, strukturi, opremljenosti, namjeni. Shodno svemu tome imali su i odvojenu komandnu strukturu. Kakav je taj odnos u tvrđavama sa mješovitim posadama, međusobno povezan ili shodno općem pravilu potpuno odvojen, na osnovu raspoloživog teško je nešto više reći, ali je evidentno da su ulufedžije često prelazili u timarnike.³²

Kao naknadu za obavljanje službe posadnici u unutrašnjosti sandžaka su dobijali timare čija vrijednost nije bila ista i zavisila je od više faktora, a najviše od službe koju obavlja, strateškog značaja tvrđave i dostignutog ranga u vojnoj hijerarhiji. Takvih posada u Bosanskom sandžaku bilo je 28 sa ukupno 810 mustahfiza timarnika. Njihov broj u pojedinim tvrđavama bio je različit. Kretao se od 101 mustahfiza čuvara u novoosvojenom gradu Jajcu, do najmanje posade u Drnišu sa svega 9 mustahfiza. Ovaj broj u Drnišu se međutim zbog već istaknutih razloga ne može smatrati i konačnim. Većina ostalih tvrđava imala je od 20-50 vojnika timarnika. Tako mali broj ne iznenađuje ako se ima na umu da je to samo dio vojnih snaga.

U vrijeme većeg strateškog značaja tvrđava njihove posade su bile brojnije. Pomjeranjem granice dolazilo je i do pomjeranja ovih vojnih snaga, pa se shodno tome i broj mustahfiza u pojedinim mjestima, smanjivao ili povećavao. Tako su npr. posade koje su prije osvajanja Jajca bile isturenije prema Ugarskoj brojale 1516. godine u Travniku 96, Vranduku 35, Vrh Bilici 24 mustahfiza.³³ Četrnaest godina kasnije (1530.) taj broj u Travniku je opao na 47, Vranduku 27, Vrh Bilici 16 posadnika.³⁴ I prema podacima ovog popisa jasno se vidi da je koncentracija vojnih snaga daleko veća u novoosvojenim i strateški značajnijim mjestima. U samo pet tvrđava zapadnog dijela sandžaka, od čega čak četiri u dolini Vrbasa - Jajce, Golhisar (Jezero), Akhisar (Prusac) i Vinčac, bilo je smješteno oko 1/3 ukupnog broja mustahfiza timarnika s područja sandžaka. Njihovo pomjeranje je evidentno i sasvim razumljivo. Iz navedenih razloga jačina posada u jugoistočnom dijelu je veoma mala i nije prelazila 20 vojnika u tvrđavama: Zvečan, Jeleč, Dobrun i Višegrad.³⁵ One su imale više zadatak održavanje javnog reda u tim mjestima, obezbjeđenje prolaza kroz pojedina mjesta i njihovu okolinu nego

novčanu nadoknadu, a potom mu je dodijeljen timar umrlog Alije (drugi). U narednim popisima, (1485., 1489., 1516.) broj timarnika u ovoj tvrđavi uvećan je tri puta, tako da je sa 21 timarnikom 1468., krajem XV i početkom XVI vijeka kretao između 56-60 timarnika. I ovdje se kao što je slučaj i 1540. godine, radilo samo o promjeni statusa posadnika a ne o stvarnom povećanju njihova broja.

³² Hazim Šabanović, "Vojno uređenje Bosne...", str. 215.

³³ Istanbul, BBA, T.D. No. 56. O.I.S., fo. 113-116, 117-118, 119-120

³⁴ Istanbul, BBA, T.D. No. 56. O.I.S., fo. 30-36, 49-53, 26-27.

³⁵ Istanbul, BBA, T.D. No. 56. O.I.S., fo. 2-12

li izrazito odbrambeno vojnu ulogu, ali u slučaju potrebe i poziva su bili dužni odazvati se na pohod ili neki drugi vid vojne obaveze.

Pomjeranje snaga iz unutrašnjosti u ugroženija područja vršeno je paralelno sa pomjeranjem granica Carstva ili drugim strateškim, vojnopolitičkim promjenama. Broj posadnika je smanjivan u srednjem i istočnom dijelu sandžaka, a njihova koncentracija vršena u sjeverozapadne krajeve u cilju osiguravanja krajine. Zbog toga su u unutrašnjem dijelu Bosanskog sandžaka česte redukcije vojnih snaga, pa je smanjenje ili prebacivanje u granične oblasti za posljedicu imalo i zatvaranje nekih tvrđava u mjestima unutrašnjeg dijela sandžaka tokom 1540. godine. Tvrđave Zvečan, Vrh Bilica, Susid i Komotin napuštene su tokom ramazana i ševvala 946. / januar-februar 1540.,³⁶ a bobovačka nešto kasnije (5. rebiul-evvela 947. / 9. jula 1540. godine).³⁷ Iako se izričito ne navodi, isto se desilo i sa tvrđavama Jeleč, Kličevac, Golhisar i Toričan jer su njihovi timari dodijeljeni uglavnom ranijim ulufedžijama posada Boćac, Knin, Tešanj, Kotor, Banja Luka, Doboj ili su preneseni na neke pojedince koji su u drugim tvrđavama ostali bez posjeda. Potvrđuje to i naredni popis tvrđava iz 1540. godine u kojem se ovih devet ne spominje.³⁸

Pored navedenih timarskih posada postojale su i posade plaćenika-ulufedžija ili graničara kako smo već istakli da se nazivaju, koji su smješteni u rubna područja Carstva. Ulufedžije su bile smještene u 31 tvrđavu Bosanskog sandžaka sa ukupno 1760 vojnika od kojih su 126 bili konjanici.³⁹

Kako se vidi, krajina je dobro čuvana i posade ulufedžija u usporedbi sa timarlijama bile su mnogo brojnije. Najistureniji i ujedno najčuvaniji gradovi bili su: Kamengrad, koji je imao i najbrojniju posadu od 139 mustahfiza, zatim Banja Luka 105, te Udbina, Obrovac i Skradin po 107 mustahfiza ulufedžija. Posade manje jačine od navedenih imali su Novigrad 73, Boćac 57, Bilaj 55, Doboj 50 i Ostrovica 49. Od poznatih 17 posada mali broj njih, samo dvije, imale su manje od 30 mustahfiza i to Kotor 29 i Zvečaj 17, koji je ujedno predstavljao i najmanju poznatu dnevničarsku posadu. Broj ostalih posada izgledao je ovako: Ključ 46, Tešanj 41, Knin 38, Karin 35 i Kličevac 32. U ostalih 14 nepoznatih posada bila su smještena 673 posadnika.

Nadoknadu za vršenje svoje službe oni su dobijali u novčanim dnevnicama (ulufe).⁴⁰ Međutim, s obzirom da su podaci dati sumarno teško je

³⁶ Istanbul, BBA, T.D. No. 56. O.I.S., fo.2, 26, 46, 61.

³⁷ Istanbul, BBA, T.D. No. 56. O.I.S., fo. 23.

³⁸ Istanbul, BBA, T.D. No. 212; Mikrofilm u O.I.S.

³⁹ Istanbul, BBA, MMV. No. 540. O.I.S. fo. 109.

⁴⁰ *Ulufe* potiče od arapske riječi *alef*, turski *yulaf* (*Avena Sativa*), i znači stočna hrana, zob, ovas. Prvobitno je to bio naziv za količinu koju su spahije dobijali za ishranu stoke a kasnije se kao termin počeo koristiti za plaće koje su u novcu dobijali janjičari i drugi vojni službenici. Zato su i mustahfizi izdržavani na taj način nazivani „ulufedžije“ Opširnije vidi: Mehmet Zeki Pakalin, *Osmanlı Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, Istanbul 1993., str. 544.

na osnovu njih precizno govoriti o tome kako je koja služba bila plaćena ili o razlikama u plaćanju između pojedinih tvrđava. Ovdje ćemo prije svega istaći zapažanja A. Handžića prema kojem su plaće ulufedžija odgovarale približno visini timara iste službe kod mustahfiza timarlija. Ni kod timarlija ni kod ulufedžija princip kompenzacije za pojedine službe u svim tvrđavama nije bio jedinstven. Prema Handžiću nadoknada za dizdara kretala se od 15-20 akči dnevno. Godišnje je to iznosilo 5100-7100 akči. Dnevnicu običnog nefera⁴¹ iznosila je četiri akče dnevno. To odgovara visini timara od 1400 akči, koliko su uglavnom iznosili timari običnih čuvara.⁴²

Prema raspoloživim podacima ovog izvora ti iznosi su nešto manji kod zapovjednog kadra u odnosu na ulufedžije Slavonije i dijela Bosanske krajine, s desne strane rijeke Save, u drugoj polovini XVI v. Tako je na primjer dizdar Tešnja između 1530.-1540. godine dobijao dnevno 9 (3195), kethuda 7 (2485), imam 5 akči (1755). Dizdar nešto sjevernijeg i granici bližeg Dobora dobijao je dnevno 10 akči (3550). Daleko više od navedenih dizdara imao je kethuda Jajca 15 akči dnevno (5325), dok su plaće sertobdžije u Jajcu iznosile po 6 akči dnevno što bi odgovaralo timarima od 2130 akči. Pored navedenog mišljenja A. Handžića da su dnevnicu u godišnjem iznosu odgovarale visini timara, što je evidentno i u navedenim primjerima, može se reći da je visina dnevnicu zavisila od istih faktora kao i visina timara, tj. od funkcije koju obavlja i strateškog značaja tvrđave. Posadnici u krajiškim područjima najčešće su bili također bolje plaćeni. No i pored toga što je nadoknada obračunavana i izražavana u akčama dnevno, isplata za ove službe vršena je nakon svaka tri hidžretska mjeseca.⁴³ Na isti način prikazivana je i u ovom defteru, što ćemo dati u prilogu za spomenute tvrđave.

Status ulufedžija bio je promjenljiv. Pored toga što su u nekim tvrđavama posade mogle biti mješovite, sastavljene od ulufedžija i timarnika, često su ulufedžijske posade pretvarane u timarnike. Vremenom, iz razloga istaknutih kod timarskih posada, ulufedžije su u nekim tvrđavama ovog popisa umjesto gotovine dobijali zemljišne posjede. Osnovni razlog promjene načina finansiranja vojnih snaga bio je gubitak krajiškog statusa. U prvoj polovini 1540. godine ulufedžije Tešnja, Doboja, Kotor, Banje Luke, Bočca, kao i dio posade Knina, pretvoreni su u timarnike. Međutim, i u Jajcu je u međuvremenu bilo smješteno nekoliko plaćenika. Tačno vrijeme i okolnosti njihova dolaska u ovu tvrđavu za sada su nepoznati. Prvi se pominju već od 8. ramazana 937. (25. 4. 1531.) godine, kada su ulufedžijama dati upražnjeni

⁴¹ Nefer, član posade bez posebno naglašene službe.

⁴² Adem Handžić, "Prilog istoriji...", str. 337.

⁴³ İsmail Zeki Pakalın, *Osmanlı Türk Tarih Deyimleri ve Terimleri III*, İstanbul 1993, str. 544, zatim I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Ankara 1988., str. 414.

timari ove tvrđave. Nakon zatvaranja Bobovca 5. rebiul-evvela 947. (9. jul 1540.) godine, veći broj ulufedžija u Jajcu pretvoren je u timarnike.

Prilikom promjene statusa dotadašnjim ulufedžijama su dodjeljivani upražnjeni timari, timari zatvorenih ili tvrđava u kojima je broj članova posade smanjen. Zemljišni posjedi dodjeljivani za pojedine službe najčešće su prenošeni na iste: timar dizdara dodjeljivan je ranijem ulufedžiji dizdaru, serbuljuka također serbuljuku, timar imama dobijao je imam, tobdžije tobdžija. I iz ovoga se vidi da su nadoknade timarlija i ulufedžija po rodovima, službama koje obavljaju, uz mala odstupanja i uobičajene razlike među pojedincima, približno ekvivalentne.

Na osnovu rasporeda naprijed istaknutih tvrđava i posada moguće je približno naznačiti novouspostavljenu vojnu krajinu u Bosni i Dalmaciji uspostavljenu do 1530. godine. Na žalost, zbog djelimične nepotpunosti deftera to ne možemo uraditi sa potpunom preciznošću.

Od 31 graničarske posade, koliko ih je dato u zbirnom pregledu na početku njihovog popisa, podatke imamo samo za 17. Pa ipak i na osnovu tih pokazatelja naziru se konture odbrambenog sistema Bosanskog sandžaka i krajnjeg sjeverozapadnog dijela Carstva uređenog u jednom polukružnom obliku. Na takav način vojnog organiziranja krajine i rubnih dijelova Carstva uticale su i prirodno-geografske karakteristike ovoga područja koje su, uz odnose sa susjedima, znatno diktirale način i mjesto raspoređivanja vojnih potencijala.

Budući da su tokovi rijeka po prirodi pogodni za komunikacione pravce i da su najpoznatiji putevi vodili dolinama velikih rijeka, Osmanlije su pod svojom kontrolom potpuno ili djelimično 1530. g. držali tokove svih značajnijih rijeka u sjeverozapadnom dijelu Bosanskog sandžaka i to: gornji i srednji tok rijeka Bosne i Vrbasa, gornje tokove rijeka Sane i Une, kao i zadarsko zaleđe sa tokovima Zrmanje, Cetine i Krke. Veliku opasnost mogli su posebno predstavljati tokovi okrenuti ka sjeveru, gotovo potpuno otvoreni ka širokom ugarskom pojasu iz kojeg se lahko moglo prodirati u unutrašnjost Bosne. U području srednje Dalmacije taj pojas bio je znatno uži i samim tim manje opasniji.

Sjeverno područje Bosanskog sandžaka prema Ugarskoj, dakle prostor između donjih tokova Bosne i Vrbasa, bio je čuvan dvjema najisturenijim tvrđavama: Doboj i Banja Luka, te Kotorom i Tešnjom koji su se nalazili nešto dublje u unutrašnjosti. Već tada Osmanlije su između te dvije rijeke užim koridorom izbili na Savu i definitivno se učvrstili 1531., a ne 1535. godine kako se pretpostavljalo.⁴⁴ U ovom popisu naime naveden je i Kobaš "tvrđava na obali rijeke Save". Međutim, u njoj nije bilo upisanih vojnika u vrijeme nastanka ovog popisa, ali se pouzdano zna da ona postoji najkasnije

⁴⁴ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk...*, str. 58. i 177.

od 8. ramazana 937. (25. 4. 1531.) godine. Tada je za tobdžibašu u Kobašu imenovan Mustafa, sertobdžija Jajca.⁴⁵

U dolini Vrbasa bile su smještene još dvije posade južno od Banje Luke, u Zvečaju i Bočcu. Tok Vrbasa bio je, uzmu li se u obzir i stalne posade, jedan od vojno najčuvanijih i fortifikacijski najuređenijih prostora. To je potpuno opravdano jer je znatan dio teritorija na desnoj obali rijeke Save ostao još uvijek u rukama Ugarske što je uvijek moglo predstavljati ozbiljnu opasnost. Koliki je strateški značaj imao ovaj dio sandžaka za bezbjednost sjeverozapadnog dijela Carstva govori podatak da se uzvodno od Banja Luke u užem području Vrbasa, nalazilo sedam stalnih i tri plaćene posade.

Od Banje Luke pojas krajine je išao ka jugozapadu u pravcu Udbine. U tom predjelu odbrambenu zonu činile su tvrđave: Kamengrad, Bilaj, Ostrovica i Udbina. Od Udbine, najisturenije tačke na sjeverozapadu, ona se Likom, spuštala ka Obrovcu pored kojeg su, između rijeka Zrmanje i Krke, posade bile smještene još u Karinu, Novigradu, Kličevcu, Skradinu i Kninu.

Prema preostalim Ugarskim posjedima oko Klisa, između Zrmanje i Cetine, dio odbrambenog sistema činile su timarske posade u Sinju, Vrh Riki (Vrliki), Drnišu i Nečvenu. Ovo je, uz moguća mala odstupanja, ujedno i prva uspostavljena vojna krajina Osmanskog carstva u području koji će, nešto kasnije, svojim najvećim dijelom pripasti Kliškom sandžaku. Zato se ne bismo mogli složiti s mišljenjem da je krajina u području Klisa i Krke organizirana negdje polovinom 16. stoljeća i da je to „najranija organizovana vojna krajina na zapadnim granicama Carstva”.⁴⁶ Ona je ustanovljena već do 1530. godine, ali kao krajina Bosanskog sandžaka, a pretpostaviti je da se i veći dio od 14 nepoznatih tvrđava iz ovog popisa krije upravo na prostoru naprijed naznačene krajine i u imenima tvrđava krajine Kliškog sandžaka iz druge polovine 16. stoljeća. U tom slučaju moglo bi se reći da je ona upotpunosti zaokružena do 1530. godine. Ova pretpostavka utoliko je vjerovatnija kada se zna da Osmanlije do kraja svoje vladavine u području Like nisu imali značajnije pomake dalje na zapad i da se svi krajiški gradovi iz 1574. godine nalaze u prostoru koji ograničavaju Zrmanja i gornji tok Une. To znači da je dio krajine uspostavljene 1530. g. u području Like i Krke, Pounja, kasnije predstavljao krajinu Kliškog sandžaka.

Timarske posade bile su najvećim dijelom skoncentrirane u gornjim i srednjim tokovima rijeka Bosne i Vrbasa, gdje je bilo smješteno 16 od ukupno 28 posada, dakle u centralnom dijelu Bosanskog sandžaka koji je polukružno zatvoren već spomenutim izrazito graničnim posadama.

⁴⁵ Istanbul, BBA, MMV No. 540, O.I.S. fo. 100.

⁴⁶ Fehim Dž. Spaho, "Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću", *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do karlovačkog mira 1699.*, SANU Naučni skupovi, Knjiga XLVIII, Odelenje istorijskih nauka, Knjiga 12, Beograd 1989., str. 104.

Osmansko carstvo svoj odbrambeni sistem u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Bosanskog sandžaka organiziralo je u tri pojasa: 1. izrazito krajiški sa ulufedžijskim posadama 2. polukrajiški, koji je teritorijalno teško definirati, sa mješovitim posadama, i 3. unutrašnji sa timarskim posadama. Posebno značajnu ulogu igrale su mobilne lahko pokretljive krajiške posade, sa mogućnošću brzog uvezivanja između ili tokovima samih rijeka. To uvezivanje na sjeveru sandžaka moglo se odvijati u dva pravca - po vertikali dolinama velikih rijeka i po horizontali, dolinama njihovih pritoka koje su predstavljale sponu između velikih kotlina Bosne, Vrbasa, Sane i Une. Pored takve mogućnosti, u slučaju potrebe krajiške tvrđave su mogle biti efikasno podržane timarskim posadama iz središnjeg dijela sandžaka.

Međutim, krajina i ovakav raspored snaga bili su privremenog karaktera i u ovom obliku održali su se veoma kratko. U cilju lakšeg ovladavanja cijelim prostorom Slavonije, Osmanlije su 1535.-36. godine zauzele nekoliko važnih gradova u Posavini. Među najznačajnijim su Dobor i Brod. Slične akcije preduzete su i u Dalmaciji u proljeće 1537. godine. Tako je osvajanjem Klisa (1537.) i osnivanjem Kliškog sandžaka u tom dijelu Carstva došlo do izvjesnih teritorijalnih, administrativnih i vojnih promjena, čime je i krajina dobila izmijenjen oblik, odnosno jedan njen dio nakon toga je izgubio takav status. Tim promjenama nekoliko već ranije navedenih posada je ukinuto 1540. godine, a graničari Tešnja, Doboja, Banje Luke, Kotora, Bočca i dio posade Knina pretvoreni su u timarske posade, kao i nešto kasnije zauzetog Dobra (1535.) gdje je najprije smještena ulufedžijska posada koja je također tokom 946. (1539/40.) godine promijenila status. To znači da je sjeverni dio Bosanskog sandžaka, između rijeka Bosne i Vrbasa, potpuno izgubio krajiški status, dok su ga tvrđave zapadno od Vrbasa, administrativno i vojno podijeljene u dva sandžaka, zadržale i u drugoj polovini 16. vijeka. Od tvrđava poznatih iz ovog izvora to su Kamengrad u Bosanskom, a Ključ, Skradin, Ostrovica, Udbina, Bilaj, Obrovac, te Knin sa mješovitom posadom u Kliškom sandžaku.⁴⁷

U novoj značajno izmijenjenoj administrativnoj i vojnoj organizaciji, koja nije nastupila odmah po osnivanju Kliškog sandžaka 1537., nego poslije 1540. godine, a najvjerovatnije posljednjih godina prve polovine 16. vijeka, Kliškom sandžaku je pripao veći dio teritorija Bosanskog sandžaka, zapadno i jugozapadno od gornjeg toka Vrbasa, tačnije od ušća Plive sa njenim pritokama, kao i cjelokupan sliv Vrbasa uzvodno od Vinca. Osim navedenog, Kliškom sandžaku su pripali još porječje Rame i desna obala Neretve, također dio Bosanskog sandžaka.⁴⁸ Razumije se da su i sve tvrđave u datom prostoru izdvojene iz sastava sandžaka kome su ranije pripadale. Time su bile u sastavu Kliškog sandžaka i podređene kliškom sandžakbegu najkasnije od

⁴⁷ Fehim Dž. Spaho, "Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka ...", str. 103.

⁴⁸ Fehim Dž. Spaho, *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550.*, Sarajevo 1987.; Rukopis prijevoda ovog deftera se nalazi u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

1550. godine, pored naprijed istaknutih krajiških tvrđava u gornjem toku Une, zatim onih u slivovima Krke i Zrmanje, još tvrđave Livno, Glamoč, Sokol, Prozor, Golhisar, Akhisar, Susid jugozapadno i Fenarlk sjeveroistočno od Vrbasa, te Sinj i Vrh Rika u dolini Cetine. Ovim promjenama došlo je i do reaktiviranja pojedinih tvrđava, napuštenih 1540. godine, i to Zvečana⁴⁹ u Bosanskom, a Susida i Golhisara koji su pripali Kliškom sandžaku.⁵⁰

Početkom druge polovine 16. vijeka u Bosanskom sandžaku bilo je raspoređeno 465 timarnika u 17 posada: Zvečan, Dobrun, Višegrad, Hodidjed, Dubrovnik, Jajce, Banja Luka, Gradiška, Vinčac, Dobor, Dobo, Bočac, Kotor, Maglaj, Tešanj, Travnik i Vranduk. Budući da je Bosna većim dijelom, barem privremeno, izgubila status serhata, u njenim tvrđavama su ostale simbolično male snage, uglavnom za održavanje javnog reda, i broj im obično nije prelazio 20 vojnika. Samo su četiri posade bile brojnije: Hodidjed je imao 34 vojnika, Banja Luka 27, Jajce 101 i Gradiška 108 vojnika.⁵¹ Kada su u pitanju timarske posade u Bosanskom sandžaku ovakvo stanje će ostati do pred kraj 16. vijeka.

5. *Struktura stalnih posada-timarnika*

Posade gradova bile su različitog brojčanog i rodovskog sastava. Svi članovi posade, bez obzira na službu koju su obavljali, od dizdara do bevaba (vratar) tvrđave ili neke druge službe imali su status mustahfiza i za to su dobijali timare. U tvrđavama sa timarskim posadama srećemo slijedeće službe i rodove: dizdare, čehaje, serbuljuge, imame, tobdžije, bevabe, mnogo rjeđe džebedžije, hambardžije, zidare, meremetdžije, tufekdžije.

Dizdar se nalazio na čelu posade kojom je zapovijedao i za koju je odgovarao. Imenovanje dizdara vršeno je najčešće po preporuci sandžak-bega. Dizdar je bio obavezan izvjestiti sandžak-bega, nekada i direktno centralnu vlast, a do kraja 15. vijeka često se kao izvjestioci javljaju zajedno, dizdar i sandžak-beg, posebno u slučaju neodgovornog odnosa posadnika prema službi, nemogućnosti njenog obavljanja iz bilo kojih razloga, napuštanja službe, ali i kršenja moralnog kodeksa. Iz navedenih razloga na preporuku dizdara timari su veoma često oduzimani i dodjeljivani drugima koji ih zaslužuju.⁵² Ovakve aktivnosti dizdara naglašenije su u 15. vijeku, dok se u 16. uglavnom sandžak-beg spominje kao lice koje izvještava Portu i daje preporuku o oduzimanju i dodjeli drugim službenicima iste ili neke druge

⁴⁹ Istanbul, BBA, TD. No. 411

⁵⁰ Fehim Dž. Spaho, "Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka...", str. 103

⁵¹ Istanbul, BBA, TD. No. 411

⁵² Brojne marginalne napomene govore o vremenu i razlozima promjene uživaoca timara. MMV No. 540.

tvrđave. Kao najodgovorniji u tvrđavi dizdar je redovno uživao i najveći timar. Međutim, svi dizdari nisu imali timare iste vrijednosti. Tako se od ostalih izdvajao dizdar Jajca koji je uživao timar od 15.874 akče. Njegov timar je bio dva puta veći od timara dizdara Višegrada, inače drugog po veličini timara u okviru timarskih posada, koji je iznosio 7.800 akči. Vrijednost timara drugih dizdara kretala se većinom od 3000-5000 akči. S obzirom da ta vrijednost nije bila fiksna, ona je mogla iznositi i manje od 3000 akči kao što je to slučaj kod dizdara Toričana sa svega 2500 i Prozora sa 2514 akči.

K e t h u d a (ćehaja) je bio zamjenik dizdara i po potrebi mogao ga je na toj funkciji naslijediti. Imao je timar veći od ostalih nefera. Najmanji timar ćehaje iznosio je 1557 akči u Prozoru, a najveći u Jajcu 4225. Ćehaje istočnog dijela Bosanskog sandžaka bile su veoma slabo nagrađene i kao većina serbuljuka uživali su timare od po 1600 akči u tvrđavama: Zvečan, Jeleč, Dobrun, Višegrad, Kličevac, te u središnjem dijelu, tj. u Hodidjedu i Prozoru. Timari ostalih ćehaja su se uglavnom kretali od 2000-2500 akči. Manji broj timara koji su uživale ćehaje prelazio je nešto preko 2500 akči i to u tvrđavama Nečven (2501), Beograd (Glamoč) (2541), Sokol (2560), te Golhisar (Jezero) 2800 akči. Jedan broj ćehaja u strateški značajnijim mjestima krajine uživao je, dakle, timar veći nego dizdari Prozora i Toričana.

S e r b u l j u k predstavlja dio komandnog kadra, nižeg ranga, koji zapovijeda buljukom, na koje su bile podijeljene posade. Teško je na osnovu raspoloživih podataka nešto više reći o principu podjele jer ima tvrđava u kojima serbuljuci uopće nisu registrirani kao npr. u Zvečanu, Dobrunu, Kličevcu, Prozoru, Vinčacu. I pored toga što je broj posadnika veći u odnosu na uobičajen broj vojnika jednog buljuka koji se kretao do deset, često u tvrđavama srećemo samo jednog serbuljuka, čak i u posadama koje su brojale po 30 mustahfiza. Najviše zapovjednika nižeg ranga imala je posada Golhisara (Jezera) - 7. Serbuljuci su najčešće uživali posjede od 1500-1600 akči, mada su nekad i njihovi timari znali ići ispod ili iznad te granice, pa je npr. timar jednog serbuljuka u Golhisaru iznosio 1459, a u Višegradu 1689 akči. Zanimljiva je činjenica da je u Višegradu timar serbuljuka (1689) bio veći od ćehajinog (1630) u istoj tvrđavi.

I m a m i su uz dizdare i njihove zamjenike, u odnosu na druge, izuzev običnih nefera, najčešći službenici u tvrđavama. U mnogim mjestima u kojima Osmanlije nisu zatekle razvijeno naselje nego samo srednjovjekovnu tvrđavu ili varoš uz nju, odmah su za potrebe vojnika u samoj tvrđavi podizali džamije. Zbog toga u mnogim mjestima u kojima su postojale tvrđave i u njima posade, najstarije džamije su džamije u tvrđavama. Tako je npr. sa džamijama sultana Mehmed-hana u tvrđavama: Travnik, Vranduk,⁵³

⁵³ Adem Handžić, "Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka", *Radovi*, Knjiga III, Muzej grada Zenice, Zenica 1973., str. 387.

Zvornik.⁵⁴ One obično nose ime sultana u čije vrijeme i po čijoj naredbi su nastajale. Nisu predstavljale vakufske zaklade sultana nego su samo podizane po njihovoj naredbi i to iz državnih sredstava iz kojih su financirani i troškovi njihovog održavanja. Službenici ovih džamija su također tretirani kao državni službenici.⁵⁵ Imamima kao i ostalim posadnicima su dodjeljivani timari za njihove službe obično u vrijednosti od 1400-1600 akči. Međutim, njihova vrijednost znala je i prelaziti tu granicu, pa su imami tvrđave u Akhisaru i Travniku uživali timare od 1689, odnosno 2000 akči. Ovo je ujedno predstavljalo i najbolje stimulisanog imama timarskih posada u Bosanskom sandžaku. Prema ovom popisu oni nisu registrirani u svim tvrđavama. Naprimjer, nije ih bilo u tvrđavama Kličevac, Toričan, Komotin, Belgrad (Glamoč) iako su u nekima od njih ranije ove službe postojale. Tako su u tvrđavi Kličevac imamsku službu obavljali 1485. Junus fakih,⁵⁶ a 1489. godine Hamza i kao timar uživali selo Zgonje (Izgonje) u nahiji Osa⁵⁷. Vjerovatno su u tim slučajevima imamske službe plaćane u novčanim iznosima državnih prihoda u dnevnicama, najčešće iz džizije (glavarine) zbog čega nisu ni uvršteni u popis. Takvu praksu srećemo veoma rano na ovim prostorima. U prvom poznatom sastavu posade u Bobovcu 1468. godine, među timarnicima nije bila registrirana služba imama. Ulufedžiji Kasimu, imamu posade, dodijeljen je timar umrlog Alije krajem zul-hidždžeta 876. / 24. 4. - 8. 5. 1472. godine.⁵⁸ S druge strane, imam Jajca Mevlana Ali veoma kratko je uživao timar i od 27. safera 938. / 8.10.1531. godine dodijeljena mu je novčana naknada.⁵⁹ Zbog toga se ne može pouzdano tvrditi da navedene tvrđave uopće nisu imale takve službe. Iz jednog drugog primjera jasno je da ipak svaka posada odmah nije imala svog imama, ali je on zbog potreba džemata naknadno imenovan kao što je slučaj u tvrđavi Vinčac gdje je postavljen 18. ramazana 939. / 13 april 1533. godine.⁶⁰ Zanimljiva je činjenica da se to desilo polovinom a ne početkom ramazana, no pretpostaviti je da je on službu počeo obavljati početkom mjeseca zbog njegovog značaja a da je registrovanje službe zakasnilo.

T o b d ž i j e su činile sastavni dio posada, iako predstavljaju poseban rod vojske i nije ih bilo u svim tvrđavama, čak veoma rijetko i obično u malom broju. Tvrđave u jugoistočnom području Bosanskog sandžaka (Jeleč,

⁵⁴ Adem Handžić, "Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku", *GID BiH*, XVIII, 1970., str. 155.

⁵⁵ Adem Handžić, "O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (uloga države i vakufa)", *Studije o Bosni*, Istanbul 1994., str. 115.

⁵⁶ T. D. No. 18. O.I.S. fo. 111.

⁵⁷ T. D. No. 24. O.I.S. fo. 446.

⁵⁸ Ahmed S. Aličić, Ramiza Ibrahimović, *Sumarni popis ...*, str. 395.

⁵⁹ Istanbul, MMV. No. 540, O.I.S. fo. 108

⁶⁰ Istanbul, BBA, MMV. No. 540, O.I.S. fo. 66.

Zvečan, Višegrad, Dobrun, Kličevac) i neke u središnjem dijelu (Hodidjed, Dubrovnik, Bobovac) nisu ih nikako imale. Međutim, tvrđave koje su imale krajiški karakter, ili su se nalazile u dubini krajine, u svom sastavu uglavnom su imale tobdžije. Nedostatak ovog roda vojske u tim područjima u pojedinim tvrđavama vjerovatno je nadomještan stacioniranjem dva topa u susjedne tvrđave kao što je to u slučaju Nečvena i Sinja. Posebno velika koncentracija tobdžija bila je izražena u dolini rijeke Vrbas koja je po zauzimanju predstavljala osnovnu bazu ovog roda vojske. Tvrđave Akhisar (Prusac) i Golhisar (Jezero) imale su po tri tobdžije, a Jajce čak 29 što jasno govori o njenom vojno-strateškom značaju. Oni su vršili službe po gradskim tabijama i kulama. Todbžijama jedne tvrđave zapovijedao je sertobdžija koji je također imao svoga zamjenika (čehaju) u slučajevima kad je broj tobdžija bio veći.⁶¹ I oni su bili podijeljeni u buljuke. Na čelu buljuka su se nalazili komandiri nižeg ranga - serbuljuci. Tvrđave sa većim brojem tobdžija imale su vratare (bevabe) iz reda tobdžija koji su vjerovatno otvarali i zatvarali kapije grada. Bosanski sandžak, uključujući i teritorij koji je 1537. g. izdvojen iz njega, imao je ukupno 53 tobdžije timarnika u 14 tvrđava, od čega je više od jedne polovine bilo smješteno u Jajcu. Ovoj službi je pridavan poseban značaj i regrutovanje u taj rod zahtijevalo je posebnu proceduru. Kandidat je morao dobro naučiti rukovanje topom, a potom je izlazio na poseban ispit provjere kako bi se utvrdilo koliko je ovladao tehnikom rukovanja topom. Taj zanat najčešće je učio od oca kojega je i naslijeđivao u toj službi.⁶²

Todbžije su u prosjeku bili bolje stimulirani od običnih nefera, premda su vrijednosti timara i kod njih neujednačene. U svim tvrđavama u kojima su bili smješteni, izuzev u Jajcu, imali su timare čija je vrijednost prelazila 1600 akči, vrlo rijetko manje, ali su sertobdžije mogle imati i po 2500, 2800, 2880 akči. Jajce u tom pogledu predstavlja izuzetak jer su timari njegovih tobdžija iznosili od 1400-2100 akči.

Kao i drugi članovi posade tako su i tobdžije, bez obzira što su imali svog zapovjednika, bili podređeni dizdaru tvrđave u kojoj su bili smješteni.

B e v a b i (vratari ili kapidžije) nisu bili redovna služba, te ih svaka tvrđava nije imala, posebno u jugoistočnom dijelu sandžaka. Obično je, tamo gdje je postojala takva služba, bio samo po jedan bevab, ali gdje su tvrđave velike i vjerovatno sa više kapija ili su bili u pitanju specifični rodovi vojske moglo ih je biti i više (kao npr. u Jajcu pet i svi iz reda tobdžija). Timari su im se kretali u rasponu od 1400 u Dubrovniku, Fenarliku, Vranduku, Toričanu, Nečvenu i Drnišu do 1600 u Travniku, Susidu, Sokolu, Golhisaru (Jezeru) i Livnu. Maglajski vratar imao je 1446 akči, a timari ostalih tvrđava

⁶¹ H. Šabanović, "Vojno uređenje...", str. 212.

⁶² H. Kreševljaković, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom", *POF* II, 1951., Sarajevo 1952., str. 124; i I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları II*, Ankara 1988., str. 52-43.

koje su ih imale (Bobovac i Sinj) iznosili su 1500, koliki su bili i timari četvorice vratara u Jajcu, dok je peti imao 1521 akču. U toj granici (1504 akče) kretao se i timar za tu službu u Golhisaru (Jezeru).

Džebedžije ili oružari su rod vojske koji se brinuo o nabavci, čuvanju i održavanju oružja i drugih sredstava za potrebe posade. U vrijeme pohoda bio je zadužen za dostavu materijalnih sredstava na bojište. Prema H. Šabanoviću imala ih je gotovo svaka tvrđava,⁶³ dok je u tom pogledu H. Kreševljaković izrazio rezerve.⁶⁴ Iz ovog popisa vidimo da su samo tri tvrđave timarnika imale te službe: Travnik, Golhisar (Jezero) i Sinj. Nešto kasnije, zbog ukazanih potreba od 10. šabana 943./ 22.1.1537. godine ova služba je uvedena i u Livnu.⁶⁵ Vjerovatno su u ovim tvrđavama postojali značajniji magacini oružja i municije. Dio džebedžija mogao je biti u sastavu drugih komponenti osmanskih vojnih snaga zbog čega se vjerovatno i javljaju u ovako malom broju u tvrđavama. Timari džebedžija su također prilično neujednačeni i kretali su se od 1400-1998 akči.

Hambardžije su bili posebni čuvari magacina hrane u gradovima i brinuli su se o snabdijevanju tvrđava hranom. Veoma su rijetki i prema ovom popisu sreću se samo dva timarnika u Akhisaru (Prusac) i Sinju, ali je ova služba kasnije (nakon 1537.) uvedena i u tvrđavi Belgrad (Glamoč).⁶⁶ Gledano po vrijednosti timara oni su spadali u red bolje stimuliranih posadnika (sa po 1600 akči i više). Jedino je novoimenovani hambardžija u Glamoču zadržao raniji timar u visini od 1400 akči. Kako su snabdijevane hranom ostale tvrđave i na koji način iz ovog popisa nije vidljivo. Međutim, pogranične tvrđave su snabdijevane i povremenim dopremanjem hrane, iz unutrašnjosti sandžaka. Korištenje tovarne stoke u te svrhe moralo je biti plaćeno njihovim vlasnicima i to novcem prikupljenim od posadnika ili mještana grada u kojem se posada nalazila.⁶⁷

Zidari se veoma rijetko javljaju kao članovi posada u tvrđavama. Zidar u tvrđavi je "graditelj koji uživa timar radi građevinske službe u toj zemlji" i po naredbi centralne vlasti vrši nadzor prilikom popravke ili gradnje tvrđave na granicama. Nadgledao je zidare i tesare koji su tom prilikom kupljeni po Bosanskom sandžaku.⁶⁸ Takve službe su postojale u tri tvrđave - Livno, Beograd (Glamoč) i Sinj. Uglavnom su to tvrđave pograničnih dijelova iz kojih je trebalo rukovoditi opravkom i dograđivanjem tvrđava oštećenih usljed ratnih dejstava u rubnim dijelovima sandžaka. Za te službe, kao i ostali posadnici, dobijali su timare različite veličine, od 1400-1600 akči.

⁶³ Hazim Šabanović, "Vojno uređenje...", str. 210.

⁶⁴ Hamdija Kreševljaković, "Prilozi povijesti...", str. 127

⁶⁵ Istanbul, BBA, MMV No. 540, O.I.S. fo 86.

⁶⁶ Istanbul, BBA, MMV No. 540, O.I.S. fo 86.

⁶⁷ *Kanuni i kanunname za Bosanski, Hercegovački, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1957., str. 42.

⁶⁸ Isto, str. 42

U ovu službu mogao je biti regrutiran i nemusliman, kao u Sinju, što je ujedno i jedini takav poznati slučaj u sastavu posada 1530. godine.

Kao što se vidi, službe u tvrđavama bile su različito tretirane, ali su sve gore navedene bile bolje nagradene nego službe običnih vojnika. Sumarno gledano, komandno osoblje, imami i tobdžije bili su bolje plaćani od ostalih. Najveće timare imali su dizdari, zatim čehaje, serbuljuci, potom imami i većina tobdžija. Vidjeli smo, međutim, da i ista zvanja u pojedinim tvrđavama nekad naglašeno variraju, ali i da po rangu niži kadrovi mogu imati timare veće od najviših dužnosnika u drugim utvrdama. Čehaja u Jajcu ima timar veći od mnogih dizdara, pa i čehaja Golhisara (Ježera), uživao je timar veći od dizdara Toričana ili Prozora. Isto tako, imam travničke tvrđave imao je veći timar od čehaja nekih tvrđava što važi i za tobdžije koji su, izuzev manjeg broja, uglavnom imali veće timare. Na takve razlike vjerovatno su uticali i različiti faktori kao npr. obim obaveza, godine službe i stepen napredovanja u vojnoj hijerarhiji. Evidentno je da ni plaća za neku službu u jednoj tvrđavi nije bila fiksna i zavisila je od statusa pojedinaca-nosioca službe. Prvobitno je dizdar Hodidjeda, Hamza, uživao timar od 5560 akči, ali Sulejman koji ga je naslijedio na toj dužnosti, gdje je premješten iz Vrh Rike 16. ševala 949. / 11. 5. 1533. godine, zadržao je timar iste vrijednosti kao što je uživao i u mjestu prvog službovanja.⁶⁹ Dakle, članovi posada su dakle, u slučaju promjene mjesta službovanja zadržavali visinu svojih primanja shodno ranije stečenim zaslugama, izuzev ako se nije radilo o unapređenju. U tom slučaju povećavana im je visina nadoknade, shodno novoj službi koju će obavljati.

6. *Struktura ulufedžijskih posada*

Premda je broj tvrđava u kojima su smješteni mustahfizi ulufedžije nešto veći, kao i njihov broj u Bosanskom sandžaku početkom 16. v., o njima raspoložemo daleko skromnijim podacima koji su dati samo zbirno. Iako smo uskraćeni informacijom o sastavu posada, iz navedenog popisa vidimo samo da je među ulufedžijama bilo 126 konjanika, od čega u Kamengradu 25. Oni su pogodni naročito za operacije u ravničarskim krajevima. O učešću drugih rodova ne znamo ništa više. Po vojnom ustrojstvu, kao i stalne posade, imale su članove od dizdara do kapidžije. Izvjesna razlika u pojedinim službama je sigurno postojala kao i između službi timarskih posada. Po zadaći koju treba da obavljaju one moraju biti ubojitije i mobilnije jer predstavljaju najisturenije operativne snage. Iz kasnijih izvora se vidi da su one sastavljene od više rodova. Pored mustahfiza i tobdžija, u svom sastavu najčešće su u imale azape (lahka pješadija), farise (konjanike) i martolose.⁷⁰

⁶⁹ Istanbul, BBA, MMV, No. 540, O.I.S. fo. 93.

⁷⁰ Adem Handžić, "Prilog istoriji...", str. 334-335.

7. Porijeklo mustahfiza

Po uspostavi osmanske vojne i civilne vlasti, regrutacija u vojne redove tekla je na različite načine. U pojedinim oblastima praksa je bila da se vojnici regrutuju iz udaljenijih krajeva u kojima se osmanska vlast već bila učvrstila, ali je u pojedine vojne redove regrutovano i domaće stanovništvo iz novoosvojenih krajeva, pogotovo pripadnici zatečenog plemstva kojemu su ostavljani raniji položaji. Osmanlije su prvobitno praktikovale da posade u Rumeliji popunjavaju stanovništvom iz Anadolije i obrnuto.⁷¹

U Bosanskom sandžaku, međutim, uspostava osmanskog feudalnog i vojnog sistema imala je nešto specifičniju dimenziju. Zna se da je osvajanjem jednog područja zemlja proglašavana mirijskom, državnim vlasništvom, i da je u obliku feudalnih posjeda ustupana na privremeno uživanje kao nadoknada za pojedine vojne ili civilne službe. Dodjeljivana je po određenim kriterijima zasnovanim na posebnim, najčešće ratnim ili zaslugama za uspješno obavljanje povjerenog zadatka, ali i oduzimana za neodgovoran odnos prema svojoj službi, nemogućnost obavljanja ili njeno napuštanje.

Od svog dolaska i zaposjedanja pojedinih dijelova Bosne, te uspostavljanja državno-pravnog poretka, u strukturi vojno-feudalne klase domaći element je imao zapaženo mjesto. Prema podacima prvih popisa naših krajeva iz 1455. i 1468. godine za 30 %, odnosno 34 % timarnika stoji da su porijeklom iz Bosne. To posebno predstavlja veliki broj u usporedbi sa brojem timarnika za koje je naznačeno da su stranog porijekla. Njih je 1455. godine bilo svega 3%. Već 1468. godine taj procenat je porastao na 23 %. U narednim godinama, 1485. i 1489., procenat sa naznakom *iz Bosne* iznosio je 12 % i 9%, dok je za 13 % naglašeno da su izvan Bosne. Za većinu kroz sve ove godine uopće nije naglašeno porijeklo i takvih je 1455. bilo 67%, 1468. 43% i 1485. i 1489. 75 %. Za njih se također pretpostavlja da su većinom timarnici domaćeg porijekla.⁷² S tom pretpostavkom teško se ne složiti, jer se izgleda samo prilikom prvog stupanja u službu naglašavalo porijeklo, a u kasnijem vremenu kod nasljeđivanja službe ili regrutovanja sinova iz redova postojeće klase, što je veoma česta pojava, porijeklo nije navođeno.

Popuna tvrđavskih posada odvijala se na isti način kao i spahijskih redova, to znači domaćim, ali i stranim elementom. Nakon značajnih vojnih pohoda i osvajanja određenog teritorija koji je trebalo osigurati i ojačati stalnim posadama, u prvim godinama osmanske vlasti ostavljan je dio snaga obično iz udaljenijih krajeva ili krajeva koji su ranije osvojeni i u kojima se

⁷¹ H. Šabanović, "Vojno uređenje...", str. 211.

⁷² Ramiza Ibrahimović, "Struktura vojničke klase u XV i početkom XVI v. s posebnim osvrtom na širenje islama u Bosni", *POF* 41/1991, Sarajevo 1991., str. 279.

vlast već stabilizirala. Zato u odnosu na druge vojne slojeve broj mustahfiza sa naznakom da su iz Bosne je simboličan. Tako je 1489. za samo pet njih naznačeno da su iz Bosne.⁷³ Međutim, vremenom taj odnos je mijenjan u korist domaćeg elementa i u strukturi tvrđavskih posada što je dobilo zakonsku potvrdu 1516. godine.⁷⁴ Naravno, strateški značaj Bosne, osiguranje krajišta prema jakom neprijatelju kakav je Ugarska, jedan je od važnih razloga koji je doprinio sve većem osloncu na domaće vojne snage.

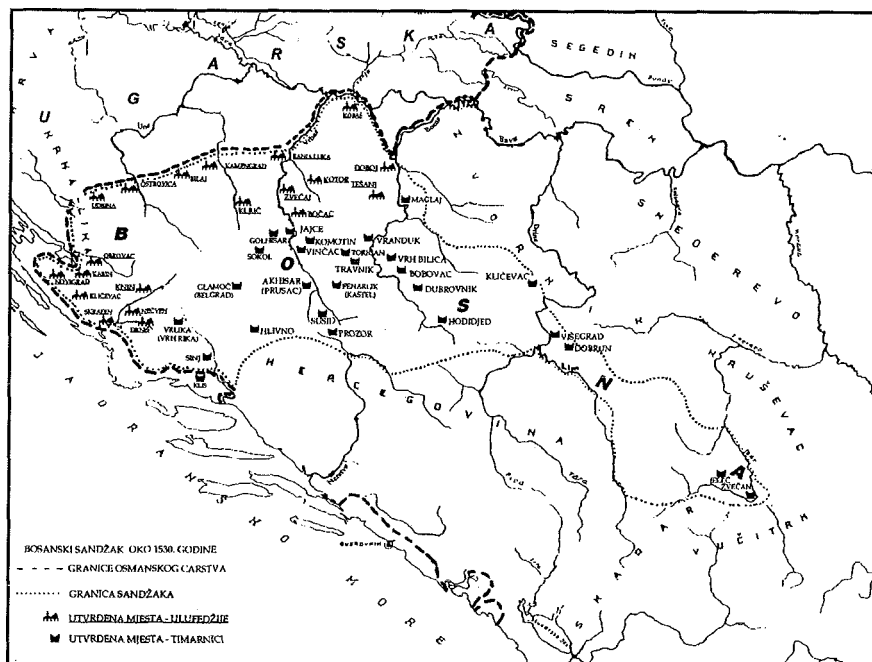
U posadama tvrđava Bosanskog sandžaka 1530. godine domaći element je predstavljao veoma značajan procenat. Učešće stranaca izvan Bosne je minimalno, gotovo zanemarivo. Najbolji pokazatelj za to je podatak da od 115 mustahfiza za koje je navedeno porijeklo, 75 je sa oznakom *Bosna*, *Bosnalı* ili *iz Bosne*, 8 iz Hercegovine, a uz 7 stoji ime nekog od gradova Bosanskog sandžaka i oni su se najčešće nalazili u pograničnim tvrđavama. Ostalo su stranci iz različitih krajeva 4 iz Vidina, 3 Arnauta, 3 iz Sereza, 3 iz Moreje i nekih drugih mjesta, većinom iz rumelijskog dijela Carstva, a samo jedan iz anadolskog i to iz Trabzona. Za veliki broj evidentno je također vojničko porijeklo, jer su službe mogle biti nasljedne, pa su često u posade regrutovani sinovi nosilaca komandnih funkcija. Tako su 24 mustahfiza bili sinovi dizdara, 12 sinovi ćehaje, potom ih je 23 bilo janjičarskog porijekla (sinovi kula), 6 sinova serbuljuka i 2 sinovi havadže (hodže-imama).⁷⁵ Među posadnicima je veliki broj i onih za koje se može tvrditi da su braća sa imenom istog oca, istim timarom i upisivani su jedan iza drugog. Kao što je to slučaj u 15. v., i 1530. godine najviše je onih kojima porijeklo nije poznato, ali se osnovano može pretpostaviti da su u velikom procentu domaći element.

O porijeklu posadnika ulufedžija i načinu njihovog regrutovanja u službu na osnovu ovog izvora ne znamo ništa preciznije. Gledano po općoj praksi regrutacije vojnih redova, moglo bi se reći da i među njima ima određen procenat onih domaćeg porijekla.

⁷³ Isto, str. 276.

⁷⁴ *Kanuni i kanunname...* str. 42.

⁷⁵ Istanbul, BBA, MMV No. 540., Fotokopije, O.I.S.

Karta Bosanskog sandžaka iz 1530. (tvrđave)

8. Osnovni podaci o posadama 1530. godine

U *Zvečanu* je bila smještena manja posada od 20 mustahfiza kojom je do 17. ševala 942. / 8.4.1536. godine zapovijedao dizdar Husejn-aga. On je uživao timar, zajedno sa još trojicom nefera, u selu Rudar iz kojeg mu je pripadalo 4602 akče. U službi ga je kasnije naslijedio Mehmed Ajasov. Dizdarov pomoćnik, čehaja Mehmed, dijelio je timar sa imamom Kasimom, a pripadalo im je 1600 i 1418 akči. Od 7. džumade-1-evvela 939./4. 12. 1532. godine na položaju čehaje nalazio se Ibrahim Ahmedov, dok je imamsku službu do ukidanja posade 1540. godine neprekidno obavljao Kasim. Ostalih 17 članova posade uživalo je timare od po 1400 akči. Tvrđava nije imala neki veći strateški značaj, te je zbog toga po broju timarnika, a i po vrijednosti timara, spadala u red slabije stimuliranih posada u sandžaku. U tri kolektivna timara ove tvrđave bila su uglobljena sela: Rudar, Bulgari, Rujište, Golušci, Podgorina, Orahovo i Ceranj, sva u nahiji Zvečan. Jedan timar bio je prilično veliki, iznosio je 19.600 akči a dijelilo ga je 14 posadnika. Posada u ovoj tvrđavi je ukinuta 20. ramazana 946. / 4. 2. 1540. godine, a njeni timari dodijeljeni su ranijim ulufedžijama tvrđave Dobor.⁷⁶ U drugoj polovini 16. vijeka, najvjerovatnije već negdje prvih godina, ponovo je stavljena u funkciju.⁷⁷

⁷⁶ Isto, fo. 2-3.

⁷⁷ Istanbul, BBA, T.D. No. 411

Jeleč je imao posadu, po broju gotovo istu kao i obližnji Zvečan, od 19 mustahfiza, sa zapovjednikom Hasanom sinom Abdulahovim koji je tu dužnost obavljao do 6. safera 944. / 13. 7. 1537. godine nakon čega ga je zamjenio Isa. Dizdar Jeleča je imao pojedinačni timar manji od sume dizdara posade Zvečan, a iznosio je 3007 akči. Zamjenik dizdara do 25. zul-hidždžeta 941 / 27. 5. 1535. godine bio je čehaja Memiš Tur-Ali uz naknadu od 1626 akči. Na toj funkciji kratko ga je dva puta mijenjao Alija Abdulahov. Imam tvrđave, Kurd sin Mustafe hodže, uživao je 1400 akči i najvjerojatnije da je tu službu naslijedio od oca. Službu je obavljao do 2. muharema 942. / 3. 7. 1535. godine. Kasnije su se na ovom mjestu po dva puta smjenjivali Abdulkerim i Kurd. U tvrđavi se spominje i jedan serbuljuk, Jahja sin Osmanzadea, koji je za svoju službu uživao timar od 1500 akči. Izuzev jednog nefera sa timarom od 1300, svi ostali su imali posjede od 1400 akči. Teritorijalno su se prostirali u četiri susjedne nahije: Jeleč, Zvečan, Ras i Vrače. Od 5. rebiul-evvela 947. / 9. 7. 1540. godine preneseni su na mustahfize Jajca, jer je posada u Jeleču tada ukinuta.⁷⁸ Potvrdu za to daje nam njeno kasnije nepojavljivanje u popisima tvrđava.⁷⁹

Posada *Dobruna* ubrajala se u red manjih posada od 20 čuvara na čijem čelu se nalazio Hamza sa pomoćnikom Mustafom sinom Alijinim. Zapovjednik ove tvrđave je raspolagao timarom u vrijednosti od 5056, a njegov pomoćnik od 1640 akči i oba su bili pojedinačni. Dizdar je uživao sela Zlodol i Vrila u nahiji Dobrun te vlaško selo Ričice u nahiji Banja. Po prestanku službe 25. zul-hidždžeta 939. / 18. 6. 1533. položaj dizdara zauzeo je dotadašnji zamjenik Mustafa Alijin a na mjesto čehaje došao je Mehmed i na tim položajima su ostali do 1540. godine. Memidin, imam u tvrđavi, je uživao 1424 akče, nešto više od ostalih 17 nefera čiji timari su iznosili po 1400 akči. Kao imami u ovoj tvrđavi od 29. zul-kadeta 943. / 9. 5. 1537. godine služili su još: Hasan fakih i Mehmed. Preostali timari ove tvrđave bili su u nahijama Dobrun i Višegrad i jedno selo u susjednoj nahiji Brodar. U tvrđavi Dobrun služio je i sin nekog dizdara Karadže koji je tu funkciju u ovoj tvrđavi vjerovatno obavljao ranije.⁸⁰

U *Višegradu* posada je također bila veoma malobrojna sa svega 18 mustahfiza kojima je prilično dugo, čak deset godina, zapovijedao dizdar Mehmed. Imao je neuobičajeno veliki timar od 7800 akči u koji su ulazili selo Drinsko kod Višegrada, jedan čifluk kao i jedna mezra u nahiji Brodar. Drugi čovjek tvrđave, čehaja Halil, imao je mnogo manji timar od svega 1630 akči. Na službi u ovoj tvrđavi se zadržao veoma kratko, do 7. muharrema 938. / 20. 08. 1531. godine. Poslije njega funkciju zamjenika obavljao je Ejnebegi. Dva

⁷⁸ Istanbul, BBA, MMV, No. 540. O.I.S. fo.4-6.

⁷⁹ Istanbul, BBA, T.D. No. 212; Mikrofilm O.I.S.

⁸⁰ Istanbul, BBA, MMV, No. 540., O.I.S. fo.6-9.

serbuljuka nisu imali timare iste vrijednosti, pa je serbuljuk Ferhad uživao timar od 1689, a Hizir od 1500 akči. Imam Mehmed i mustahfiz Hasan, sin nekadašnjeg dizdara čije ime nije poznato, ravnomjerno su dijelili zajednički timar od 3200 akči. Spomenuti imam je obavljao službu do 2. džumadel-ula 947. / 3. 9. 1540. godine. Ostali neferi su imali uobičajene timare od oko 1400 akči. Pored dva dizdareva sina, u tvrđavi su također služili sinovi kethude Uvejsa koji je vjerovatno ranije bio čehaja ove tvrđave. U timare ove posade ulazila su sela u nahijama Višegrad, Hrtar i Dobrun.⁸¹

Tvrđava *Kličevac* postojala je u nekadašnjoj nahiji Trebotić koja je kasnije ukinuta i pripojena nahiji Osat, južno od Srebrenice. Ovom posadom zapovijedao je dizdar Mehmed i uživao timar u iznosu od 5013, a njegov zamjenik Orhan timar od 1607 akči. Spomenuti dizdar veoma kratko je bio na čelu posade i već 10. rebiul-evvela 938./20. 10. 1531. godine naslijedio ga je Mustafa Iskenderov. Mnogo duži staž od prvog dizdara u tvrđavi imao je njegov zamjenik Orhan kojeg je u daljnjem vršenju službe, 10. ramazana 943. / 20. 2. 1537. godine, spriječila smrt a upražnjeno mjesto čehaje imenovan je Piri koji se u to vrijeme već nalazio na službi u ovoj tvrđavi. Ostali članovi posade imali su timare od po 1400, akči izuzev Redžepa sina Alijina koji je imao duplo manje, 700 akči. Među posadnicima nalazila su se i dva dizdareva sina, a jedan član posade bio je iz Moreje. Timari ove posade nisu izlazili iz teritorijalnih okvira nahije Osat, a najveći je iznosio čak 13.644 i uživalo ga je 8 suvlasnika.⁸² Posada je ukinuta 1540. godine, tvrđava potpuno napuštena i više nije korištena u vojne svrhe nakon čega je vjerovatno propala.⁸³

Tvrđava *Hodidjed* imala je posadu srednje jačine od 31 mustahfiza. Hamza, dizdar tvrđave, uživao je timar od 4050 akči u selu Ljubogošta u nahiji Saraj, a njegov pomoćnik Seferšah od 1600 akči u istoj nahiji u selima Petrovići, ili kako su se još zvali Baći, i u Hodostićima. Za relativno kratko vrijeme, tj. do 1540. godine u ovoj tvrđavi se promijenilo pet dizdara. Pored navedenog Hamze, kao dizdari su služili: Hamza iz Golhisara, Sulejman, raniji dizdar Vrhrike, ujedno dizdar sa najdužim stažom iz ove grupe u Hodidjedu od 16. ševvala 939. -14. ramazana 944. / 11. 5. 1533. - 14. 2. 1538. godine, Alija i Hamza, brat Hizrov. Čehaje su se mnogo duže zadržavali na svojim funkcijama. Nakon smrti prvog čehaje, Seferšaha Ibrahimovog 14. ramazana 937. / 1. 5. 1531., naslijedio ga je Bosna Bali koji je također do svoje smrti 4. ramazana 944. / 4. 2. 1538. godine obavljao tu službu poslije čega ju je preuzeo Alija. Veće od uobičajenih timara imali su imam u ovoj tvrđavi Mevlana Bali 1520 i serbuljuk Ejnehan od 1500 akči, dok su timari

⁸¹ Isto, fo. 9-11.

⁸² Isto, fo. 11-13.

⁸³ Uporedi popis vojnih posada iz 1540-42. İstanbul, BBA, T.D. No. 212., Mikrofilm, O.I.S.

ostalih članova gradske posade bili od 1400-1421, izuzev jednog koji je iznosio 1492 akče. Da li i kakvu službu je ovaj obavljao nije poznato, ali je pretpostaviti da je imao neka specifičnija zaduženja u tvrđavi ili veće zasluge. Kao što je to slučaj sa dizdarima i na mjestu imama, osim navedenog za deset godina promjenilo ih se još čak 5: Mustafa, Nimetulah, Alija, Džafer? i Mustafa Mahmudov. Svi timari posade ove tvrđave nalazili su se u nahiji Saraj i većinom su bili kolektivni. Najveći kolektivni timar iznosio je 7000 akči i uživalo ga je 5 timarnika. Mnogo manje je bilo pojedinačnih timara, među kojima su dizdarev i ćehajin.⁸⁴

U *Dubrovniku*, kao i u obližnjem Hodidjedu, bila je smještena posada srednje jačine, od ukupno 32 mustahfiza kojima je zapovijedao dizdar Muruvet. Uživao je zajednički posjed sa svojim zamjenikom Muratom, pa je dizdaru pripadalo 3639, a ćehaji 2287 akči. Serbuljuk ove tvrđave, Širmerd, imao je timar od 1500 akči. Ostalih 29 mustahfiza, među kojima su imam Mehmed i vratar (bevab) Mustafa, također su imali kao i ostali neferi po 1400 akči. Timari ove posade ili njihovi dijelovi bili su u 13 sela nahije Dubrovnik i 15 sela nahije Visoko. Ta sela ili njihovi dijelovi bila su uglobljena u 9 kolektivnih timara, od 2800-8400 akči prihoda i jedan pojedinačni od 2287 akči. Tvrđava Dubrovnik predstavlja jedinu tvrđavu u Bosanskom sandžaku u kojoj između dva popisa 1530-1540. godine na mjestu dizdara, kethude i imama nije bilo promjena ni po kom osnovu.⁸⁵

Posada *Bobovca* sastojala se od 25 mustahfiza. Dizdar Mehmed je uživao pojedinačni timar od 5040, akči a njegov zamjenik Murat od 1701 akču. Serbuljuci Alidede i Mustafa imali su istu nadoknadu od po 1500 akči, kao i Mustafa sin Jakuba, ali ne znamo kakvu je on službu obavljao. Najmanji timar ove posade iznosio je 710 akči. Ostalih 19 nefera, među kojima i imam Sulejman imalo je po 1400-1409 akči. Za razliku od ćehaje Mehmeda Solakovog koji se nije mijenjao za deset godina, dizdara ove tvrđave nakon njegove smrti, 17. ševvala 937. / 23. 5. 1532. godine, zamijenio je Alija, ranije dizdar Vranduka. Iz istih razloga na mjesto imama u ovoj tvrđavi 8. ramazana 945. / 28. 1. 1539. godine imenovan je Muruvet hodža, sin Alijin. Timari ove posade su se nalazili u nahiji Bobovac i u susjednim nahijama Brod i Visoko. Osim dizdarevog, svi drugi timari su bili kolektivni i najveći je iznosio 18.701 akču u selu Ričice. Dio timara ove tvrđave 5. rebiul-evvela 946. / 21. 7. 1539. godine dat je na uživanje posadnicima Jajca, a slijedeće godine, također 5. rebiul-evvela 947. / 9. 7. 1540., i preostali timari prenešeni su na jajačke mustahfize što je značilo potpuno ukidanje posade u Bobovcu.⁸⁶

⁸⁴ Istanbul, BBA, MMV, No. 540, O.I.S. fo. 14-18.

⁸⁵ Isto, fo. 19-22.

⁸⁶ Isto, fo. 23-25

Tvrđava *Vrh Bilica*, u nauci manje poznata tvrđava kod Zenice u nahiji Brod, nalazila se najvjerovatnije u dolini Babišnice, odnosno njene pritoke Bijeli potok, nekada nazivan Bili potok. Imala je manju posadu od svega 16 mustahfiza kojom je zapovijedao dizdar Ali sin Širmerda. Njegov timar se nalazio u selu Osojnica i iznosio je 3606, a njegovog zamjenika Nesuha Alijinog 2048 akči. Na tom mjestu ga je 8. zul-kadeta 941. / 10. 5. 1535. godine zamijenio Mustafa, dok je dizdar Alija Širmerdov svoju službu u ovoj tvrđavi obavljao nešto duže, do 24. ramazana 944. / 24. 2. 1538. godine, kada ga je zamijenio Mehmed Mahmudov kome je to bilo unapređenje jer je ranije bio kethuda u nekoj od tvrđava. Premda brojčano veoma malobrojna u sastavu posade nalazila su se tri serbuljuka: Hasan sin Nesuha, Hasan sin Hamze i Husejin. Njihovi timari su iznosili po 1600 akči. U ovoj tvrđavi bio je stacioniran i jedan top kojim je rukovao Husejin i uživao timar kao i serbuljuci od 1600 akči. Ostali članovi posade, među kojima i Mustafa, imam tvrđave, uživali su po 1400-1410 akči. Timarima ove tvrđave bilo je obuhvaćeno sedam sela u nahiji Brod (Osojnica, Čajdraž, Donji Tičić, Donja Ribnica, Krstjanska Gora, Rogatić Gora, Mutnica) i 2 sela u nahiji Bobovac (Židočevo i Čatići). Tvrđava je napuštena 8. ševvala 946. / 16. 2. 1540. godine, a dizdarev i kethudin timar su dodijeljeni ulufedžijama Tešnja, dizdaru i njegovom zamjeniku, dok su dijelovi timara ostalih četrnaest timarnika naredne godine dodijeljeni jajačkim mustahfizima.⁸⁷

U tvrđavi *Fenarlık (Kaštel)*, u nahiji Lašva, na putnom pravcu Novi Travnik-Bugojno, bila je smještena također manja posada od 20 mustahfiza, na čijem čelu se nalazio dizdar Hasan i uživao timar od 3239, a njegov zamjenik Mehmed, porijeklom iz Manastira (Bitola), 2135 akči. I dizdar i čehaja su uživali timare zajedno sa svojim sinovima: dizdar sa sinom Alijom u selu Točila Gora?, a čehaja sa sinom Hizrom imao je na raspolaganju rentu sela Suhi Dol. Spomenuti dizdar u ovoj tvrđavi je ostao na službi do 16. rebiul-evvela 947. / 20. 7. 1540. godine. Zamijenio ga je Sulejman Abdulahov. Na mjestu kethude od 8. džumadel-ahira 939. / 5. 1. 1533. godine smjenjivali su se: Hasan koji je unaprijeđen s položaja buljukbaše, i Mehmed Ilijasov. Četiri nefera ove tvrđave imali su timare od po 700, dok je vratar Hasan sin Jusufa imao 1400 akči. Ostali članovi posade, među kojima i imam Behram raspolagali su domenima najviše do 1405 akči. Nakon smrti imama Behrama 17. ramazana 939. (12. 4. 1533.) godine u imamskoj službi ga je naslijedio fakih Mumin. Svi timari ove tvrđave nalazili su se u okviru nahije Lašva i u njih su ulazila sela: Točila Gora?, Suhi Dol, Orahovo, Višnjevo, Grnovnica i Vrhovine kod varoši Travnik. Najveći kolektivni timar predstavljalo je selo Grnovnica od 15.449 akči.⁸⁸

⁸⁷ Isto, fo. 26-28.

⁸⁸ Isto, fo. 28-30.

U *Travniku* tvrđavska posada je imala 47 članova i bila je brojnija u odnosu na spomenute susjedne tvrđave. Njome je duže vremena, najmanje do 1540. godine, zapovijedao dizdar Davud, sa 4252 akče nadoknade koja se sastojala iz prihoda varoši Travnik sa nekoliko čifluka. Zamjenik dizdara, Alija sin Ilijasov, imao je timar od 2000 akči. Od 21. ševvala 944. / 22. 3. 1538. godine na toj funkciji smjenjivali su se: Kurd, raniji buljukbaša, a potom Hizr. Tvrđava je imala nešto više službi, što je i logično s obzirom na njen ne tako davni vojno-strateški značaj i na brojnost posade. Svi serbuljuci travničke posade, njih 6, imali su timare od po 1600 akči. Jedan iz te grupe, Mehmed sin Alije, najprije je imao dio od 1400, ali mu je ta suma kasnije povećana na 1600 bez naznake vremena i povoda povećanja. Uz dizdara i čehaju po veličini timara koji su uživali posadnici travničke tvrđave bili su imam Hasan sa timarom u koji su ulazila sela Gladnik i Putičevo od 2000 i džebedžija Nesuh sa 1998 akči. U džamiji tvrđave Travnik obavljan je i hitabet, znači da se u njoj klanjao bajram-namaz i džuma petkom. Pored navedenog Hasana, imamsku službu obavljao je Mevlana Alija fakih i to u dva navrata, smjenjujući se sa navedenim Hasanom. U travničkoj tvrđavi bila su locirana dva topa kojima su rukovali Veli, sin Halila i Hasan, sin Hamze. Njima su bili dodijeljeni timari od po 1600 akči. Ista vrijednost timara pripadala je i vrataru Kasimu sinu Mustafe. Zemljišni posjedi koje su uživali članovi ove posade nalazili su se u selima nahija: Lašva, Brod, i Visoko.⁸⁹

U *Prozoru* je bila smještena posada manje jačine i brojala je 17 mustahfiza. Njihovi posjedi su u odnosu na druge tvrđave bili mnogo manji. Dizdar Murat je imao timar u selu Skrobučani, nahija Rama, od svega 2514 akči i bio na dnu ljestvice po vrijednosti timara koje su u Bosanskom sandžaku dobijali zapovjednici. Na tom položaju su ga kasnije mijenjali Jusuf i Alagoz. Isto je bilo i sa njegovim pomoćnikom čehajom Nesuhom čiji timar je iznosio 1557 akči. Kao čehaje u ovoj tvrđavi smjenjivali su se: Alagoz sin Hizrov od 10. ramazana 938. / 16. 4. 1532. i Ahmed od 16. šabana 945. / 7. 1. 1539. godine, koji je ranije bio na službi u tvrđavi Sinj. Jedan član posade imao je timar nešto veći od ostalih, 1463 akče, dok ih je 9, među kojima i imam, uživalo timare od po 1400, a petorica po 700 akči. Kao imam u Prozoru je službovao Emiršah, a od 13. šabana 945. / 4. 1. 1539. godine Jusuf fakih. Svi timari su se nalazili u blizini tvrđave Prozor na teritoriji nahije Rama.⁹⁰

Posada u *Akhisar* (Pruscu) brojala je 60 mustahfiza. Timar zapovjednika tvrđave, Kurda sina Jusufovog, u vrijednosti od 3578 akči činili su prihodi same varoši Akhisara, dok je prihod sela Kličići u nahiji Rama u iznosu od 1893 akče pripadao njegovom zamjeniku Mahmudu.. Dizdar Kurd

⁸⁹ Isto, fo. 30-36.

⁹⁰ Isto, fo. 36-38.

je veoma kratko bio na toj funkciji, do 12. ramazana 937. / 29. 4. 1531., poslije čega su tu dužnost obavljali Hamza, ranije kethuda u tvrđavi Mostar do 7. muharrema 946. / 21. 5. 1539. godine, potom Alija, dok je čehaju od 12. ševala 938. / 17. 5. 1532. godine zamijenio Husrev iz tvrđave Fenarlk. Pored toga što je kao strateški značajna bila nešto brojnija, ova tvrđava je imala je u svom sastavu i tri tobdžije kojima je na čelu bio Mustafa čiji timar je iznosio 2880 akči, dok su ostala dvojica tobdžija imali timare sa po 1600 akči. Jedan od njih, Iskender, bio je porijeklom Mađar, a kao drugi tobdžija služio je Mehmed sin Ilijasa. Imamsku dužnost u tvrđavi obavljao je Mevlana Musa sa timarom nešto većim nego što su imali ostali imami (iznosio je 1689 akči). Pored njega od 9. zul-kadeta 938. / 13. 6. 1532. godine kao imami služili su Redžep i Muslihudin. Većina posadnika, njih 42, imali su timare uobičajene vrijednosti 1400-1410, dok je jedan imao 1500 akči. Trojica čuvara raspolagali su duplo manjim iznosima nego većina ostalih - sa po svega 700 akči. Šest posadnika bilo je iz različitih mjesta: Skopja (Uskup), Sane, Sofije, Mađarske, Vranja. Jedan od njih bio je Arnaut. Većina timara dodijeljenih posadnicima ove tvrđave nalazila se u susjednim nahijama: Uskopje, Rama, Neretva i po jedan timar u nahijama Sokol, Lašv i Brod. Ova posada imala je također majstora (meremetdžiju) Beraka koji je obavljao popravke i jednog zidara, Pirija, porijeklom iz Džisrije, vjerovatno Sanskog Mosta, kao i rizničara hrane Jusufa sa timarom od 1600 akči.⁹¹

Posada u *S u s i d u* sastojala se od 19 mustahfiza. Njima je zapovijedao Alija sin Hamze sa svojim pomoćnikom Alijom sinom Mustafe. Dizdara Aliju na tom mjestu od 17. ševvala 942 / 8. 4. 1536. godine zamijenio je Iskender. Od 16. ševvala 939. / 11. 5. 1533. godine kao čehaje su službovali još Mehmed Ilijasov, ranije buljukbaša Dubrovnika i Nesuh koji je na istoj funkciji ranije bio u tvrđavi Prozor. Kao timar dizdaru su bili dodijeljeni selo Pojska (Polska) i Gračanica u nahiji Uskopje sa 4010 akči dok su čehaje raspolagale prihodom od 2000 akči u selu Jagnjid. Mehmed, sin dizdara ove tvrđave, bio je serbuljuk i uživao je timar od 1600 akči. Drugi serbuljuk, Husejin Hasanov, raspolagao je nešto manjim posjedom koji je iznosio 1589 akči. Vratar (bevab) Husejin sin Jusufa i tobdžija Hamza imali su timare u rangu serbuljuka od po 1600 akči. Ostali članovi posade uživali su manje timare, a među njima najveći je bio timar imama Bajezida sina Husejnova sa 1459 akči. Njega je nakon smrti 21. zul-kadeta 944. / 21. 4. 1538. godine zamijenio Jusuf. Deset nefera su imali timare od po 1400 akči i dvojica, braća Jusuf i Timur sinovi Mustafe, od po 700 akči. Najveći broj sela koja su kao timari bila dodijeljena članovima ove posade bio je u Uskopju, nešto manje u Rami i jedno selo u Neretvi. Tvrđava je privremeno zatvorena 26. ramazana

⁹¹ Isto, fo. 38-46.

946. / 4. 2. 1540. godine, a timari dodijeljeni posadnicima Knina.⁹² Prvobitna namjena vraćena joj je 1550. godine.⁹³

Vranduk sa 29 mustahfiza je spadao u red posada srednje jačine. Dizdar Mustafa sin Jusufov i njegov zamjenik Ahmed imali su timare od 3000 i 2000 akči. Spomenuti Mustafa je zapovijedao ovom posadom do 12. rebiu-levvela 947. / 16. 7. 1540. godine kada ga je naslijedio drugi Mustafa koji je u Vranduk došao iz Smederevskog sandžaka gdje je službu obavljao uz novčanu nadoknadu. Čehaja je na službi sigurno ostao do 1540. godine, a dalje nije poznato. Imam u tvrđavi bio je Ismail, uživao je timar od 1600 akči kao i serbuljuk Husejn te tobdžija Kurd. Kraće vrijeme, od 4. redžepa 940- 2. šabana 941. / 19. 1. 1534 - 5. 2. 1535. godine, imamsku službu je obavljao Mevlana Durmiš, a potom je ponovo vraćen raniji imam. Četiri nefera ove tvrđave su uživali timare od 700-710 akči, ostali uglavnom po 1400, od kojih dvojica po 1410 akči. Dužnost vratara ove tvrđave vršio je Hamza sin Ismailov. Svi timari posadnika Vranduka nalazili su se u okviru nahije Brod kojoj je pripadao i sam Vranduk. Timare su sačinjavala sela: Stranjani, Škorović, Bukovčevina, Viokovići, Janjići, Bukovina, Podbrežje, Predražići, Zapod, Gostinica, Banlaz, Putočikola, Osojnica, Pečuj i Potihovo.⁹⁴

Posada *Toričana* brojala je ukupno 32 mustahfiza i do njenog ukidanja zapovijednik je bio dizdar Ibrahim. Njegov timar u selu Bučić, u nahiji Lašva, iznosio je 2500. Nešto manji od 2200 akči, uživao je zamjenik dizdara čehaja Timurhan sin Jusufov, u Donjim Lučanima u nahiji Brod. Od 9. šabana 945. / 31. 12. 1533. godine naslijedio ga je Ismail koji je ranije službovao u Travniku. Osim čehaje, u komandnom osoblju imamo još jednog serbuljuka -Sulejmana sina Husejnova sa timarom od 1614 akči. U svom sastavu posada je imala i jednog tobdžiju, Mahmuda sina Hizrova, koji je sa serbuljukom zajednički uživao selo Kruščicu u nahiji Lašva. Timari ostalih nefera kretali su se od 1400-1408 akči i nalazili su se selima nahija Brod (9), Lašva (6), Bobovac (1). U svom sastavu posada izgleda nije imala imama timarnika a moguće je da je on dobijao plaću u novcu-gotovini ili je službu vršio s vana. Iako se izričito ne navodi da je ova posada ukinuta, to se sigurno dogodilo, i to 5. rebiul-evvela 947. / 9. 7. 1540. godine. Dvije veoma važne činjenice upućuju na to. Prvo, već 26. ramazana 946. / 4. 2. 1540. godine, posjedi petnaestorice ranijih timarnika prenešeni su na ulufedžije tvrđave Boćac i Knin, a nekoliko mjeseci kasnije, 5. rebiul-evvela 947. / 9. 7. 1540. i

⁹² Isto, fo. 46-49.

⁹³ Fehim DŽ. Spaho, "Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka...", str. 103.

⁹⁴ Istanbul, BBA. MMV. No. 540. O.I. S. fo. 49-52.

preostali dijelovi na posadu u Jajcu.⁹⁵ Drugo, ne javlja se u popisima posada nastalim između 1540-1542. godine.⁹⁶

Tvrđava *Sokol* imala je posadu od 20 mustahfiza. Zapovjednik Sokola bio je Hasan, a njegov zamjenik ćehaja Redžep sin Mustafin. Razlika između njihovih timara nije bila velika - dizdarov je iznosio 3300 u selu Graci, a ćehajin u Prhovu 2520 akči. Na mjesto dizdara u ovu tvrđavu od 7. muharrema 947. / 15. 5. 1540. godine došao je Memiš, raniji kethuda Jeleča. Nakon Mustafe od 26. džumadel-ahira 943. / 10. 12. 1536. godine kao ćehaje u Sokolu smjenjivali su se: Mustafa, ranije kethuda Golhisara kojeg je nakon smrti naslijedio Alija Mustafin iz Susida, te Jusuf, sin Husejnov. Poslije njih najveći timar u ovoj tvrđavi imao je imam Veli, 1600 akči. Još četiri čuvara, među kojima i bevab tvrđave, Ali sin Iskendera, imali su timare po 1600 akči. Međutim, iz popisa nije jasno kakve su funkcije vršili. Vjerovatno su imali neka važnija zaduženja. Posada je imala jednog serbuljuka, Hasana sina Karagozova, čiji timar od 1543 akče je bio manji od timara vratara Alije sina Iskenderovog. Timari ostalih posadnika kretali su se od 1400-1413 akči. Posjedi koji su se nalazili u sastavu timara navedene posade bili su u nahijama: Sokol, Sana, Uskopje, Ključ i Kupres.⁹⁷

Posadu *Komotina* srednje jačine činili su: dizdar, njegov zamjenik, dva serbuljuka i 24 nefera. Dizdar Ilijas i ćehaja Timur, sin Ilijas-age imali su timare od 4230 i 2300 akči. U sklopu dizdareva timara bile se varoši Kotora i Zvečaja, a ćehaja sa još dva posadnika uživao je selo Jakotinu (Kotor), Orahovo selište (Bočac) i mezru Gluhavica. Od 19. ševvala 945. / 10. 3. 1539. godine kethuda ove tvrđave unaprijeđen je u dizdara i zamjenio je Sijaručlu Ilijasa, dok je na mjesto kethude imenovan Alija, raniji buljukbaša. Serbuljuci Alija, sin ćehaje i Muruvet, sin Mahmuda imali su po 1600 akči. Svi ostali neferi ove tvrđave, izuzev dvojice sa po 1404 i 1403, imali su timare od 1400 akči. Posjedi ili njihovi dijelovi nalazili su se u nahijama: Bočac, Kotor, Vrbanja i nekoliko čifluka u nahiji Lašva u području rijeke Ugar. I ova tvrđava bila je pogođena redukcijom snaga u unutrašnjosti Bosanskog sandžaka, te je carskom naredbom od 8. ševvala 946. / 16. 2. 1540. godine napuštena. Timari dizdara i njegovog ćehaje dodijeljeni su tada dizdaru Mustafi i njegovom zamjeniku Kurdu u tvrđavi Doboj. Ostali su tokom godine prenešeni na posadu u Jajcu.⁹⁸

U tvrđavi *Vinčac* bilo je smješteno 33 mustahfiza. Njeni zapovjednici bili su dizdar Mehmed, sin Karadže i ćehaja Umur, sin Karadže sa timarima

⁹⁵ Isto, fo. 53-57.

⁹⁶ İstanbul, BBA, T.D. No. 212.

⁹⁷ İstanbul, BBA, MMV. 540, fo. 57-61.

⁹⁸ Isto, fo. 61-65.

od 3211 i 2112 akči. Od 18. ramazana 939. / 13.4.1533. godine kao dizdari u ovoj tvrđavi služili su još Alija, koji je na ovu dužnost premješten iz Akhisara, i Mustafa, dok se ćehaja nije mijenjao. Drugih službi, izuzev običnih nefera, u ovoj tvrđavi nije bilo. Kao timar dizdaru je bilo dodijeljeno selo Srednji Oborci u Uskopju. Nadoknada za 27 nefera iznosila je po 1400 akči. Četvorica su imali duplo manje timare (od 700 akči) i to dvojica braće: Muruvet i Ali, sinovi Tajiba, i Osman i Muruvet sinovi Rahmana. Timari ove posade su se nalazili u nahijama: Dubrovnik, Visoko, Saraj i jedan čifluk u selu Bukovica u nahiji Lašvi.⁹⁹

Posada *G o l h i s a r a* (Jezera) bila je jedna od brojnijih posada timarnika u Bosanskom sandžaku. Brojala je ukupno 45 članova na čelu sa dizdarom Hamzom i pomoćnikom Mustafom. Njihovi timari iznosili su 3970 i 2878 akči, a dizdarov je bio uz tvrđavu. Za dizdara i za njegovog pomoćnika naglašeno je da su iz Bosne. Obojica su na svojim funkcijama ostali do privremenog ukidanja posade u ovoj tvrđavi. U sastavu ove posade bila su trojica tobdžija kojima je zapovijedao Ali iz Sereza i imao timar 2509 akči po čemu je bio odmah iza dizdara i njegova pomoćnika. Druga dvojica tobdžija sa timarima 1597 i 1536 akči bili su također porijeklom izvan Bosne, Ali iz Niša i Husejin iz Trabzona. Serbuljuci, njih sedam, imali su timare različite veličine, od 1459-1609 akči, dok su imam Ejnehan i vratar Karađoz (Karagoz) imali po 1608 i 1600 akči. Ostali članovi posade, među kojima i džebedži Hamza, uživali su posjede od 1400-1420 akči. Veliki broj, čak četrnaest posadnika u ovoj tvrđavi bili su, to je evidentno, porijeklom iz Bosne. Timari ove posade ili njihovi dijelovi nalazili su se u nahijama Uskopje, Bočac, Sokol i Janj. I pored toga što se prema broju članova nalazila u vrhu timarskih posada, ova tvrđava je napuštena 25. ramazana 946./ 3.2.1540. godine, a timari dodijeljeni dijelom posadi u Banjoj Luci i nešto manje u Kotoru.¹⁰⁰ Od 1550. godine u nju je ponovo smještena posada.¹⁰¹

M a g l a j je predstavljao utvrdu sa ukupno 29 posadnika koju su sačinjavali: dizdar, ćehaja, četiri serbuljuka, imam, jedan tobdžija, jedan vratar i 19 običnih nefera. Dizdar Hizir-aga uživao je timar od 4336 akči u samoj varoši Maglaju, a pomoćnik mu Mehmed, sin Sinan-age, 2392 akče. Za razliku od dizdara koji je do 1540. godine obavljao tu funkciju, njegovi pomoćnici veoma često su se mijenjali. Nakon smrti Mehmeda Sinan-aginog 4. zul-kadeta 937. / 19. 6. 1531. godine smjenjivali su se Bošnjak Mustafa i Mehmed po dva puta. Serbuljuci Ramazan, Mehmed i Murat raspolagali su posjedima sa po 1600 akči, dok je četvrti serbuljuk Hizir imao 1507. Kao tobdžija u tvrđavi službovao je Hizir sin Timura uz nadoknadu od 1600 akči

⁹⁹ Isto, fo. 65-68.

¹⁰⁰ Isto, fo. 68-74.

¹⁰¹ Fehim Dž. Spaho, "Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka...", str. 103.

za svoju službu. Neferi Ali i Hizir zajedno su uživali timar od 1404 akče kao i braća Šahmelik i Mehmed, sinovi Alije, od 1403 akče. Ostali članovi posade, među kojima i imam Jusuf, imali su dijelove od 1400-1406 akči, a jedan polovinu uobičajene sume timara, znači 700 akči. Timari posadnika Maglaja nalazili su se u nahijama Maglaj, Tešanj i Trebetin. U neke timare ulazili su i posjedi u nahiji Brod.¹⁰²

U *L i v n u* (Hlivno) bila je smještena posada od 25 timarlija kojima su zapovijedali dizdar Mustafa-aga i pomoćnik mu Divane Mustafa. Visina njihovih timara iznosila je 5181 i 2006 akči. Dizdar je kao timar uživao selo Kablič kod Livna. Bevab Mustafa i tobdžija Timur iz Bosne imali su timare od po 1600 akči. Isto toliko uživao je i serbuljuk Jusuf. Većina ostalih članova posade, njih 12, među kojima i hambardžija Kurd, imali su timare od 1400-1410 akči. U ovoj posadi služio je i zidar Durak Bosna čiji timar je iznosio 1415 akči. Braća Gazi i Ibrahim, sinovi serbuljuka, zatim Turhan i Mehmed, također sinovi serbuljuka Karadže, imali su zajednički 1555, odnosno 1628 akči. Livno je imalo posadu sa, procentualno, najvećim brojem posadnika za koje je naznačeno da su iz Bosne. Timarima ove posade pripadala su sela sa područja nahije Livno kao i po jedna mezra u Kreševu i Ostrovici.¹⁰³

B e l g r a d ili *Dlamoč*, kako se još u izvorima sreće, imao je vrlo malu posadu od svega 15 mustahfiza. Ovom posadom u narednih deset godina zapovijedali su dizdar Bajramlija i njegov pomoćnik Karamahmud iz Bosne. Za svoje funkcije njih dvojica su imali 3505 i 2541 akču, dok su serbuljuci Hamza iz Bosne i Murad sin Alije imali 1604 i 1600 akči. Za njima nije izostajao ni zidar Hasan sa 1600 akči. Imamsku službu u ovoj posadi vršio je Ali fakih i dobijao 1540 akči u vidu timara za vršenje te dužnosti. Ostalih pet timarnika imali su timare 1400-1410, dok su Mehmed i Jusuf, zatim Nesuh i Hasan imali zajednički 1410 akči. Svi posjedi bili su u blizini tvrđave i nisu dodjeljivani izvan teritorija istoimene nahije Belgrad. Varoš tvrđave je bila dodijeljena njenom dizdaru.¹⁰⁴

U utvrđenom *N e ć v e n u* su se nalazila 24 posadnika, među kojima su, pored uobičajenih, u sastav posade ulazili i tobdžija i tufekdžija. Omer, dizdar ove tvrđave, uživao je timar u iznosu od 4000 akči, a njegov zamjenik 2501. Poslije njih, najveće timare su imali dvojica tobdžija sa istim imenom, Mustafa, od kojih je jedan iz Ostrovice sa timarom 1608, dok je drugi nepoznatog porijekla imao 1600 akči. Ni serbuljuci ove tvrđave nisu imali iste timare, pa je Mehmed na ime timara uživao 1539, a Džafer 1500 akči.

¹⁰² Istanbul, BBA, MMV. 540. O.I.S. fo. 74-79.

¹⁰³ Isto, fo. 79-82.

¹⁰⁴ Isto, fo. 83-87.

Imam Behram imao je za ovu službu nadoknadu od 1400 akči, jednako kao što su imali i bevab Hamza i tufekčija Šaban. Ostali neferi imali su timare 1400-1405 akči. Dva posadnika, Veli i Mustafa bili su sinovi zanatlije sarača. I oni su vjerovatno obavljali te zanatske poslove, jer su im timari manji nego kod drugih mustahfiza i iznosili su po 1210 akči. Timari posadnika Nećvena nalazili su se na području nahija Ostrovica, Kosovo, Zrmanja, Knin i Nećven.¹⁰⁵

Posada *Sinja* brojala je ukupno 43 člana. Početkom 16. vijeka ubrajala se u brojnije timarske posade u Bosanskom sandžaku. Pored toga što je brojna, posada je i po službama koje su u njoj zabilježene bila prilično raznovrsna. Njen dizdar bio je Mehmed Bosna i posjedovao je timar u selima Veliki Lučani, Dragobradić sa dvije mezre, ukupnog prihoda od 4321, dok je ćehaja Abduldželil uživao znatno manje, 2400 akči. Dizdara Mehmeda već od 25. rebiu-levvela 938. / 4. 11. 1531. godine, naslijedio je Hasan, dok su poslije Abduldželila kao ćehaje služili Mehmed i Ahmed. Tri serbuljuka su imali timare približno iste vrijednosti: Nežid 1600, Mehmed 1604 i Veli 1610 akči. Neka druga zanimanja i zvanja koja su postojala u ovoj tvrđavi bila su bolje nagrađena od nižih zapovjednika-serbuljuka. Tako su dvojica tobdžija, Ali i Jusuf, imali po 1636 i 1683 a rizničar hrane, hambardžija Jusuf 1673 akče. Bevab Mehmed sin Hizra spadao je također u red bolje stimulisanih članova posade sa timarom od 1500 akči kao i džebedžija Ilijas. Jedan član posade, Mehmed iz Trhale, također je imao timar od 1500 akči i vjerovatno nije bio obični nefer nego je vršio neku posebnu dužnost što nije naznačeno. Najveći broj preostalih posadnika imali su timare od 1400-1410 akči. Među njima su se nalazili imam Isa sa 1410 i zidar Miladin, koji nije bio musliman, sa 1400 akči. Bilo je, međutim, i onih koji su uživali veoma male timare. Braća Ali i Mehmed, sinovi Ismaila, nekadašnjeg serbuljuka, imali su zajedno 1614 akči a posadnici Arslan i Mehmed samo 258 akči. Šta su obavljali, nije poznato. Još dva čuvara, Mehmed sin kula i Pervan imali su 704 i 700 akči. Timari ili njihovi dijelovi bili su na područjima nahija Sinj, Zrmanja, Petrova Gora, Grahovo, dva sela u nahiji Sarumiš i jedna mezra u nahiji Nećven.¹⁰⁶

Vrh Rika je imala veoma malu posadu sa svega 17 mustahfiza, na čelu sa dizdarom Sulejmanom i ćehajom Iskenderom. Njihovi timari bili su 3241 i 2482 akče. Na položaju dizdara od 1533. godine smjenjivali su se još Umur i Šehsuar, dok je ćehaja ostao na tom položaju najmanje deset godina. Tobdžija ove tvrđave Ahmed, porijeklom iz Hercegovine, imao je timar 1701 akču. Iako veoma mala, posada je imala dva serbuljuka, Husejina i Nesuha, sa timarima od 1538 i 1506 akči. Ostalih 12 članova posade, izuzev imama Alije

¹⁰⁵ Isto, fo. 87-88.

¹⁰⁶ Isto, fo. 88-92.

sa 1420, imali su po 1400-1403 akče. Posjedi koje su uživali čuvari ove tvrđave nalazili su se u nahijma Sinj i Grahovo.¹⁰⁷

Tvrđava u *Drnišu* imala je svega devet timarnika. Njih polovina bili su na nekoj od komandnih ili drugih, bolje plaćenih službi tako da su samo četvorica imali status običnih nefera. Dizdar ove tvrđave Husejin uživao je timar od 4032 akči u varoši Drniša, a njegov ćehaja Sefer 2423 akče. Na mjesto dizdara 24. šabana 944. / 25. 1. 1538. godine postavljen je Alija. Nakon Sefera, kao ćehaje do 1540. godine službovali su: Alija, Ibrahim, Husejin i Jusuf. Imam Hizir i serbuljuk Mustafa imali su po 1500 akči, a bevab Mehmed i preostala četvorica nefera po 1400 akči. Imamsku službu poslije Hizra vršio je Iskender. Kako je posada bila malobrojna tako su i njeni posjedi bili na malom prostoru, na području nahije Petrovo Polje.¹⁰⁸

U odnosu na druge tvrđave *Jajce* je predstavljalo izuzetak i specifičnu posadu po mnogim elementima, prije svega po brojnosti i svom sastavu. To je i razumljivo jer je Jajce grad koji je prije zauzimanja bio najbolje utvrđen i zbog toga je u odnosu na druge u pohodima 1526-1528. godine posljednji prešao u ruke Osmanlija. Sigurno je da su zatečeni veliki smještajni vojni kapaciteti koji su mogli primiti tako brojnu posadu. Osim toga, svojim položajem na strateški važnom pravcu omogućavao je brzu intervenciju u slučaju pokušaja prodora Ugara iz sjevernog dijela Bosne dolinom rijeke Vrbasa. Zato je sigurno bilo veoma važno osigurati dolinu Vrbasa u kojoj je bilo još drugih tvrđava.

Posada u *Jajcu*, kojom je zapovijedao Piri sa neuobičajeno velikim timarom od 15.874 akče, brojala je skupa sa dizdarom 101 člana. U sastav njegovog timara pored varoši grada Jajca i svih prihoda koji su u noj ubirani po uobičajenim osnovama za varoško stanovništvo, ulazila su još sela Donja Žavica u nahiji Uskopje, Dobraljevo u Visokom i Dolipolje u nahiji Brod. Na položaju dizdara Piri je ostao do safera 947. (juni 1540.) godine kada ga je naslijedio Karagoz, ranije dizdar u tvrđavi Mostar. Dužnost ćehaje vršio je Umur sa timarom od 4225 akči. Na toj funkciji veoma brzo ga je naslijedio Iskender (4. rebiul-evvela 938. / 14. 10. 1531. godine). Potom su se smjenjivali Ibrahim, Mehmed, Alija i Hasan. Posada je imala 5 serbuljuka sa različitim visinama timara: serbuljuk Mustafa sin Mehmeda uživao je timar od 1766 akči, hadži Mehmed i Kasim Bosna po 1520 akči, dok su Mustafa Bosna i Ahmed sin Karadžić imali po 1400 akči. Imam u ovoj tvrđavi bio je Mevlana Ali čiji timar je iznosio 1600 akči. Ostatak posade, ne uzimajući u obzir tobdžije, imao je prilično ujednačenu visinu timara -59 po 1400 i dva po 1405 akči.

¹⁰⁷ Isto, fo. 93-95.

¹⁰⁸ Isto, fo. 95-98.

Značajan dio posade činio je rod tobdžija, njih 29, sa zapovjednikom sertobdžijom Mustafom čiji timar je iznosio 2100 akči. Njegov pomoćnik Mehmeda uživao je 1900 akči. Timari tobdžija prilično su različiti kako u samom Jajcu, tako i u odnosu na druge tobdžije Bosanskog sandžaka. Jedan je imao 1750, drugi 1700, ali nema naznaka da su obavljali neke posebne dužnosti. Jedna grupa od pet tobdžija imala je po 1650 akči. Zanimljivo je da su serbuljuci tobdžija imali timare manje od gore navedenih, sa po 1520 akči, što upućuje da prethodno spomenuti sigurno nisu mogli vršiti neke odgovornije dužnosti. Jedan od bevaba imao je timar također 1520, dok su četvorica uživali po 1400 akči tj. koliko i obični neferi ovog roda. Najveći broj timarnika grada Jajca imao je posjede u nahijama Brod, Bobovac i Lašva gdje su, moguće je, nekada bili na službi, a i poneko selo u nahijama Visoko, Uskopje, Rama i Neretva.¹⁰⁹

Podaci o ulufedžijskim posadama su prilično oskudni te ih je moguće prikazati samo tabelarno što ćemo dati u prilogu na kraju ovoga rada.

I pored određenih slabosti, ovaj defter nam je omogućio odgovore barem na dio pitanja koja se odnose na brojne utvrde Bosanskog sandžaka krajem treće i u četvrtoj deceniji 16. vijeka. Iz izloženog je vidljivo da su Osmanlije po osvajanju navedenih područja zadržali i u potpunu funkciju stavili sve značajnije utvrde na navedenim prostorima. Masovnog rušenja kako se najčešće pretpostavlja, dakle, nije bilo. Tvrđave su vremenom sistematski napuštane što je uvjetovano strateškim i drugim prilikama, obično nakon značajnih vojnih i administrativnih promjena. Prezentirani i na ovakav način ovi podaci nam odražavaju barem dio ondašnjih vojnih prilika u Bosanskom sandžaku i mogu biti od pomoći u daljnim pojedinačnim istraživanjima prošlosti navedenih utvrda.

¹⁰⁹ Istanbul, BBA, MMV, No.540 fo. 98-108.

Tabelarni pregled vojničkog porijekla mustahfiza-timarnika 1530. godine

Tvrđava	sin dizdara	kethode	serbuljuka	hodže	kula
1. Zvečan	2	-	-	-	1
2. Jeleč	1	-	-	1	-
3. Dobrun	1	-	-	-	-
4. Višegrad	2	2	-	-	-
5. Kličevac	2	-	-	-	-
6. Hodidjed	1	-	-	-	1
7. Dubrovnik	-	-	-	-	-
8. Bobovac	-	1	-	-	-
9. Vrh Bilica	-	-	-	-	1
10. Fenarlik	1	2	-	-	-
11. Travnik	1	-	-	-	-
12. Prozor	1	-	-	-	-
13. Akhisar	5	-	-	-	-
14. Susid	2	-	-	-	-
15. Vranduk	-	-	-	-	-
16. Toričan	-	1	-	-	-
17. Sokol	-	1	-	-	-
18. Komotin	1	1	-	-	-
19. Vinčac	-	-	-	-	-
20. Golhisar	1	1	-	-	3
21. Maglaj	1	1	-	-	2
22. Hlivno	1	1	4	-	1
23. Belgrad	-	-	-	-	1
24. Nečven	1	-	-	-	-
25. Sinj	2	1	2	-	3
26. Vrh Rika	-	1	-	-	2
27. Drniš	-	-	-	-	3
28. Jajce	-	-	-	-	3

Tabelarni pregled teritorijalnog i / ili etničkog porijekla mustahfiza-timarnika 1530.

	Bosna	Hercegovina	Mora	Vidin	Arnaut	Serez	Sofija	Ostala mjesta
1. Zvečan	-	-	-	-	-	-	-	-
2. Jeleč	-	-	-	-	-	-	-	1 Novi Pazar
3. Dobrun	-	1	-	-	-	-	-	1 Fenarlik
4. Višegrad	-	-	-	-	-	-	-	-
5. Kličevac	-	-	1	-	1	-	-	-
6. Hodidjed	-	-	-	-	-	-	-	-
7. Dubrovnik	1	-	-	-	-	-	-	1 Jeničelu
8. Bobovac	1	-	-	-	-	-	-	-
9. Vrh Bilica	-	-	-	-	-	-	-	-
10. Fenarlik	-	-	-	-	-	-	-	-
11. Travnik	-	1	-	1	-	-	-	1 iz Eflaka
12. Prozor	-	-	-	-	-	-	-	-
13. Akhisar Uskup Kamengrad Unguruš	4	-	-	-	1	1	1	5 S. Most Vranje
14. Susid	-	-	-	-	-	-	-	-
15. Vranduk	3	-	-	-	-	-	-	-
16. Toričan	2	-	-	-	-	-	-	-
17. Sokol	3	-	-	-	-	-	-	-
18. Komotin	1	-	-	-	-	-	-	-
19. Vinčac	1	-	-	-	-	-	-	3 Smederevo, Gorica, Bihor
20. Golhisar	14	1	-	-	-	2	-	2 Niš, Trabzon
21. Maglaj	7	-	-	-	-	-	1	-
22. Hlivno	8	-	2	-	-	-	-	-
23. Belgrad	4	-	-	-	-	-	-	-
24. Nečven	5	-	-	-	-	-	-	1 Strumica
25. Sinj	7	1	-	-	-	-	-	1 Trhala
26. Vrh Rika	-	1	-	-	-	-	-	-
27. Drniš	-	-	-	-	-	-	-	-
28. Jajce	16	3	-	3	1	-	1	3 Peč, Livno, Glamoč

Tabelarni pregled strukture timarskih posada 1530. godine

Tvrđava	Diz- dar	Ket- hoda	Ser- buljuk	Imam	Tob- džija	Bevab	Džebe- džija	Zidar	Am- bar- džija	Mere- met- čija	Tufek- čija	Uku- pan broj
1. Zvečan	1	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	20
2. Jeleč	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	19
3. Dobrun	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	20
4. Višegrad	1	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	18
5. Ključevac	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19
6. Hodidjed	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	31
7. Dubrov- nik	1	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-	32
8. Bobovac	1	1	2	1	-	1	-	-	-	-	-	25
9. Vrh Bilica	1	1	3	1	1	-	-	-	-	-	-	16
10. Fenarlik	1	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	20
11. Travnik	1	1	6	1	2	1	1	-	-	-	-	47
12. Prozor	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	17
13. Akhisar	1	1	4	1	3	1	-	-	-	-	-	59
14. Susid	1	1	1	1	1	1	-	-	1	1	-	19
15. Vranduk	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	29
16. Toričan	1	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	32
17. Sokol	1	1	1	1	-	1	-	-	-	-	-	16
18. Komorin	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	28
19. Vinčac	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	33
20. Golhisar	1	1	7	1	3	-	1	-	-	-	-	46
21. Maglaj	1	1	4	1	1	1	-	-	-	-	-	29
22. Hlivno	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	25
23. Belgrad	1	1	2	-	1	1	-	1	-	-	-	15
24. Nečven	1	1	2	1	-	1	-	1	-	-	-	24
25. Sinj	1	1	3	1	2	1	1	-	1	-	1	43
26. Vrh Rika	1	1	2	1	2	-	-	1	-	-	-	18
27. Drniš	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	9
28. Jajce	1	1	6	1	29	+5 (tob džije)	-	-	-	-	-	101
UKUPNO												810

*Tabelarni pregled poznatih ulufedzijskih posada i njihovih rashoda 1530. godine*¹¹⁰

Mustahfeza-ulufedžija	Dnevno	Tromjesečno	Godišnje
Nefera:	1634	7836	647639đ
Konjanika:	126	674	59649
Ukupno:	1760		2.819.152

Red. br.	Naziv tvrđave	Broj mustahfeza	Dnevni	Tromjesečni	Godišnji rashodi
1.	Doboj	50	234	20752	83012
2.	Ključ	46	677	24514	98056
3.	Kamengrad	114	661	58498	23399
		25 konjanika	156	13806	55224
4.	Udbine	107	483	42745	170970
5.	Karin	35	135	11947	47788
6.	Obrovac	107	467	41329	165316
7.	Ostrovica	49	200	17700	70700
8.	Skradin	107	439	38851	155404
9.	Knin	38	176	15576	62304
10.	Bočac	57	258	22877	91508
11.	Zvečaj	17	78	6903	27612
12.	Banja Luka	105	478	42303	129412
13.	Kotor	29	137	12124	48496
14.	Tešanj	41	182	12107	64428
15.	Ključevac	32	126	11151	44604
16.	Bilaj	55	247	21859	87436
17.	Novi grad	73	316	27966	111864
18.	Kobaš	---	---	---	---
		(1087)			

¹¹⁰ Ova tabela je sačinjena na osnovu djela sumarnog popisa ulufedzijskih posada datih na kraju deftera. Vidi: fo.109.

TVRĐAVE BOSANSKOG SANDŽAKA
I NJIHOVE POSADE 1530. GODINE

R e z i m e

U historijskoj literaturi preovlađuje mišljenje da su većinu zatečenih srednjovjekovnih utvrda Osmanlije razorile prilikom opsada ili po naredbi sultana nakon 1463. godine, tako da ih je očuvan veoma mali broj. Sumarni popis Bosanskog sandžaka iz 1530. godine u tom pogledu daje nam drugačiju sliku. U vrijeme nastanka popisa Bosanski sandžak se prostirao od Zvečana na jugoistoku do Udbine na sjeverozapadu, dok je sjeverna granica išla između rijeka Vrbasa i Bosne u liniji Doboj-Banja Luka, sa uskim izlazom na rijeku Savu u području Kobaša. Južno se prostirao približno do linije Prača-Konjic-Klis. Na navedenom prostoru bilo je locirano 59 posada -31 ulufedžijska i 28 timarskih. Ulufedžijske posade su bile smještene u granična područja i obrazovale su pojas vojne krajine, dok su timarske bile smještene u unutrašnjosti sandžaka. Pojas vojne krajine se prostirao približno u liniji Doboj, Banja Luka, Kamengrad, Udbina, potom južno u pravcu Obrovac, Karin, Novigrad. Timarske posade bile su najvećim dijelom skoncentrisane u središnjem dijelu sandžaka, gornjim tokovima rijeka Bosne i Vrbasa.

Za mnoge posadnike naglašeno je njihovo porijeklo, iz čega je vidljivo da ih veliki broj potiče sa ovih prostora. Znatan broj su također sinovi vojnih službenika. Rijetki su slučajevi u kojima su posadnici poticali iz udaljenijih krajeva Carstva (kao što su pojedini iz Vidina, Moreje, Sereza, Ugarske), ili su Arnauti. Za ulufedžijske posade pokazatelja o porijeklu nemamo. Iz osnovnih podataka o brojnom stanju u tvrđavama vidi se da su posade različitog brojčanog sastava i da su idući prema granici one obično brojnije. Služba nije strogo vezana za jednu tvrđavu, pa su veoma česti premještaji posadnika iz tvrđave u tvrđavu. Isto tako veoma su slučajevi oduzimanja timara i njihovog dodjeljivanja drugim osobama iz različitih razloga -usljed napušanja službe, njenog neizvršavanja a nekad i iz moralnih razloga. Arhivska građa osmanske provenijencije iz 16. vijeka pokazuje da su Osmanlije zadržale i u funkciju stavili sve značajnije zatečene srednjovjekovne utvrde. Njihovog masovnog rušenja nakon 1463. godine nije bilo kako se to do sada uglavnom pretpostavljalo.

THE BOSNIAN SANJAK FORTRESSES AND THEIR GARRISONS IN 1530

S u m m a r y

In the historical literature the opinion prevails that the Ottomans destroyed the majority of the medieval forts they had found during the siege or by Sultan's order after 1463, so that very few have been preserved. A summary census of the Bosnian sanjak from 1530 gives a different picture on the ground belonging to that sanjak. In the said areas, there were fifty-nine garrisons, thirty-one ulufejji and twenty-eight timar ones. The ulufejji garrisons were located in the border areas and they made up the zone of military borderland, while the timar fortresses were located in the inland. The military borderland stretched approximately along the line Dobož, Banjaluka, Kamengrad, Udbina, then southwards towards Obrovac, Karin, and Novigrad. The timar garrisons mostly were centred in the middle part of the sanjak, the upper parts of the rivers Bosna and Vrbas.

For many garrison members their origins were given, indicating that a large number of them came from these parts, and a considerable number of them were also sons of military officials. Rare are the cases in which it is visible that they came from remote parts, such as some from Vidin, Moreja, Serez, Hungary, or that they were Albanians, while one of them was from the Anatolian part of the Empire. No such indicators exist for the ulufejji garrisons.

From the basic data on the numbers of garrison members in the fortresses, it can be seen that the garrisons differed in numbers, and that going towards the border they were usually more numerous. The service was not strictly related to one fortress, so that transfers of garrison crew were very frequent from a fortress to a fortress, as are frequent the cases of dispossession of timars and their distribution to other persons under various circumstances, as a result of withdrawing from the service, failure to execute it, but sometimes for the reasons of morality as well. As seen from the above, the Ottomans kept and put in function all significant medieval forts they had found there. There was no massive pulling down of them after 1463, as it was mainly assumed.